

KOVÁCS JÁNOS MÁTYÁS

A reformalku sűrűjében

 NYILVÁNOS VITA
 A „REFORM REFORMJÁRÓL”

Reformalku? Igen, a tervalku, szabályozóalku, fejlesztési alku szófűzések után, úgy hiszem, érdemes lassan megbarátkoznunk ezzel a kifejezéssel is. A makroökonómiai típusú alkufolyamatok beszédes nyomai minden korábbi reformperiódusban fellelhetők, napjainkban pedig néhány komparatív gazdaságpolitika-történeti vizsgálat¹ segítségével működésüket is kezdjük némiképp megérteni. Egyelőre azonban jóval több a szájról szájra áthagyományozott tapasztalaton nyugvó megérzés, mint a biztos tudással felvértezett megértés.

Remélhetőleg mégis utat tör a felismerés: a szocialista gazdasági reformoknak, sőt a velük rokonítható közgazdasági elméleteknek *történetük*, méghozzá *ciklikus* jegyeket is mutató belső folyamataik vannak, melyek egymással összehasonlíthatóak.² Nagyobb ellenállásra talál azonban az a meggondolás, hogy a reformoknak nemcsak gazdaság-, hanem ezzel összefüggő politikatörténetük is van, mi több, bizonyos pillanatokban döntő (ezért tanulmányozásra érdemes) szociológiai mozzanataik. Nem beszélve a nyelvi barikádokról. Az utóbbi időkben már jócskán „profanizálódó” közgazdasági világgépünk, mely ha kelletlenül is, de hajlandónak mutatkozott kibékülni a konkurrencia, a vállalkozás stb. fogalmával, az alkut mindmáig nem a megegyezés és a kompromisszum végül is elfogadható kifejezéseihez kapcsolja, nem a „tisztességes üzleti tárgyalás” képzetével társítja, hanem — talán híven a történelmi hagyományokhoz — negatív értéktartalmakkal ruházza fel. Egészen más kérdés persze, hogy ez a tradíció valójában milyen mértékben él tovább...

Annyit azért sejthetünk már, hogy a szóban forgó alkufolyamat keresztül-kasul átszövi a reformot (itt-ott összecsomósodva persze), multilaterális jellegű (nagyjából azonos típusú szereplőkkel) és kevésbé nyilvános. Az alkut mozgató érdekek pusztán nagy általánosságban, az egyes csomópontokon hozott döntések tétjei viszont szinte egyáltalán nem követhetők nyomon. Az alkut többnyire gazdasági megtorpanások, esetleg visszaesések indítják be vagy pezsdítik fel, további szabályai azonban bizonytalanok. Maga az alku ugyanis rendkívül instabil, kevésbé szabályozott és résztvevői számára ügyszólván ellenőrizhetetlen, a végső döntést hozók közötti aktuális belső hatalmi arányok függvényében. E testületekben pedig a tartósan működőképes többségek kialakulását nagymértékben hátráltatja az a tény, hogy a reform igen sok tekintetben „rendszeridegen” (mármint a bevezetésekor fennálló viszonyok szempontjából az). Ezért önfejlődése számos hatalmi-ideológiai kockázattal jár és a politikai status quo esetleges felbomlásával fenyeget.

Sejthetjük azt is, hogy az alku nemcsak horizontális, hanem vertikális irányban is sokoldalú (nem beszélve az irányok keveredéséről), még ha a „tárgyalások” menetét időről időre hierarchikus utasítások, kényszerszünetek, netán hosszabb „vihar előtti csöndek” szakítják is meg. Az alku informálisnak tekinthető abban az értelemben, hogy résztvevői rendszerint formálisan nem rendeződnek csoportokba: nem alkotnak nyilvános szövetségeket, bár a koalíciós láncok (ha nem is mindig személyekhez kötötten) meglehetősen zártak.

Az alkufolyamat egy „reformciklus” (nevezzük egyelőre így) során első megközelítésben két — nagyjából ellentétes természetű — szakaszból áll: az *offenzív* reformalkuból, és ha ez nem fullad be eleve, akkor a vele egyébként már párhuzamosan megkezdődött *defenzív* reformfázisból, amelybe, meglehet, szinte észrevétlenül megy át. Elég csak az utóbbi három évtized magyar gazdaságtörténetét szemügyre venni, a befulladás, letompított vagy sok tekintetben visszajára fordított reformkísérletek egész sorát látniuk, elő- és utócsatározásokkal, „győztesekkel” és „vesztésekkel”, nagyratörő célokkal és kompromisszumos eredményekkel. Az eredeti célkitűzések és a végeredmények közötti közvetítési, érdekegyeztetési, tárgyalási folyamatok viszont

alig tárulkoznak fel, nemegyszer azt a látszatot keltve, mintha valójában nem is léteznének. Ezért a ciklus és az alku összefüggéséről munkahipotézisként sem kockáztathatunk meg egyelőre többet, mint azt, hogy az offenzív alkuszakasz — amennyiben egyáltalán sikerrel jár — rendre a reform „ellenzékének” megerősödésébe torkollik; a beinduló defenzív alkufolyamat előrehaladtával azonban a gazdasági válságtünetek olyan mértékben szaporodnak, hogy ismét alkalom nyílnak egy új reformoffenzívára, mely természetszerűleg egy újabb „reformciklus” kiinduló fázisa lehet.

Az alku makroökonómiai fogalmának alkalmazása a reformfolyamatok megértését mindenekelőtt azért könnyítheti meg, mert — akárcsak más, kevésbé összetett gazdaságpolitikai döntéssorozatok (tervezés, szabályozás, fejlesztés stb.) esetében — a döntések nemegyszer megfigyelhető *látszat-központosítottságára*, bonyolultan meg egyezéssel, kompromisszumos jellegére mutat rá. A komplex gazdaságpolitikai irányváltások, így a reformok makroökonómiai elemzésekor természetesen igen nehéz az alku minden egyes alkotórészét feltérképezni (megállapítani, hogy kik tárgyalnak, milyen álláspontokat, milyen erőpozíciókból képviselve és kikkel szövetkezve, milyen kompromisszumok adódnak és milyen szankciók, ha ezeket megsértene stb. — olyan titkok ezek, amelyek egy vállalat és minisztériuma közötti tervalkuban is alig kideríthetők), a „reformciklus” meglehetősen intenzív belső lüktetése mindazonáltal kétségesse teszi a központi akarat mindenhatóságára, jobb esetben a próbálkozások és tévedések egymásutánjára, illetve valamilyen általános terv—piac-dialektikára épülő gazdaságpolitika-történeti modellek termékeny használatát. E lüktetés *békés*, „civilizált” volta, pontosabban az a tény, hogy a színpalak mögötti nézeteltérések legújabbban ritkán nőnek át nyílt belviszállá, feleslegessé teszi azt, hogy a hagyományos „reformküzdelmek” kifejezéssel éljünk, bármily komoly áldozatok vállalására is kényszerüljenek az alku rostáján alkalmanként kihulló veszteségek.

A kiindulópont tehát a szocialista gazdaságokra vonatkozó absztrakt közgazdasági elmélet kidolgozatlansága. Ugyanez mondható el azonban — sajnos — az alkumodellek eddigi alkalmazásáról is. A tervalku fogalmának a szocializmus közgazdasági irodalmában történt meghonosodása, illetve az egyéb alkufajták elemzésében való továbbélése ugyanis inkább példázza a *köznapi tapasztalatok egyszerű áttemelését*, mint azok pontos logikai feldolgozását, alkalomadtán pedig a játékelmélethez kapcsolódó alkuelméleti irányzat évtizedek során kimunkált analitikus eszközeinek, magyarázó sémáinak kísérleti alkalmazását.³

A magam részéről az alábbiakban egy részterületen ez utóbbival próbálkozom. Természetesen nem egy valamikori univerzális elmélet megalapozásának igényével; inkább azzal a szándékkal, hogy hozzájáruljak annak az űrnek a kitöltéséhez, amelyet a „parancsgazdasági” (totalitarianizmus-) elméletek, a „trial and error”-modellre, illetve a „terv és piac dialektikájára” alapozó magyarázatok hagynak maguk után a reformgazdaságok történetének megértésében. Más fogalmazással: a játékelméleti megközelítés számomra *nem paradigma értékű*, nem zárja ki tehát a döntésselméleti szempontból autonóm (központi), kollektív és egyedi (piaci) döntésekkel dolgozó említett irányzatok létjogosultságát.⁴ Enyhíthet viszont azon a visszás helyzeten, hogy kizárólag a legfelső makroökonómiai szinteken feltételezzük a döntések egy-központúságát, miközben ágazati és vállalati szintű elemzésekben fenntartás nélkül folyamodunk a természetükönél fogva policentrikus alkumodellekhez.

Reformoffenzíva a tudomány—politika-alkuban

A fogalmi kísérletezésre mindenesetre napjainkban kivételesen jó alkalom adódik Magyarországon. A közgazdaságtudomány legtöbb képviselője legalábbis úgy éli meg a jelent, mint egy *újabb offenzív reformszakasz kezdetét*: az 1968-as reform „további-fejlesztésért” indított előcsatározásként szemlélve saját „reformpárti” tevékenységét. Egy olyan időszakban, melyet az utókor esetleg lemondó közönnyel az utóvérdharc címszavával jellemez majd. Kétségtelen viszont, hogy a reformalku offenzív periódusa — a *tudomány és a politika* viszonyában legalábbis — valóban ismét kezdetét vette.⁵

Ezúttal ne firtassuk: a reformközgazdaságtannak a hetvenes évek közepén jelentkező apály idején vajon sikerült-e bepótolnia öröklött elméleti fogyatékosságait, sikerült-e megalkotnunk a recentralizációs korszak kritikai elméletét és felhalmozunk elegendő empirikus tudásanyagot egy újabb — mélyebben átgondolt és hatásosabban körülbástyázott — reformprogram megalapozásához.⁶ E hármias feladat maradtalan megvalósításával szemben lehetnek kétségeink, biztató jel azonban, hogy magunk is kezdünk mindinkább tisztába kerülni ismereteink korlátaival.

Ha töredezett és itt-ott hézagos is volt az elméleti talapzat, 1978–79-től — az ismert mechanizmus-átalakításokkal párhuzamosan — ismét *gyors gyarapodásnak* indul a reform közgazdasági irodalma (a tiltás és a túrés mezsgyéjéről a túrés és a támogatás határára átvándorolva).

Az országos kutatási programok sora kibővül a gazdasági intézményrendszer 1968-ban zárójelbe tett reformjának vizsgálatával, a konkrét előkészítő munkával pedig a párt, a kormány és a tudományos élet képviselőiből álló bizottságok foglalkoznak. Az 1972–73-as fordulat némelykor hivatalosan gazdaságpolitikai hibának minősítése, az 1979-ben kezdett korlátozott mechanizmusmódosítások váltakozó eredményei, az 1982-ben kulmináló gazdasági válságjelenségek felmérése, valamint a reform csomagterv alakjában elképzelt, mihamarábbi továbbvitelének ígéretei (nem beszélve a magyar reform eddigi eredményeinek kedvezőbb fogadtatásáról a szocialista táborban) mind olyan körülmények, amelyek, bár nem *tükröznek egyértelmű társadalmi megrendelést*, mégis bátorítónak hatottak a reformközgazdászokra.⁷

A folyamatosan zajló „tabuérntgetés” közepette is nagy meglepetést keltett azonban az a tény, hogy egy, a szak- és a népszerű sajtó választóvonalán mozgó gazdaságpolitikai hetilap, a *Heti Világgazdaság* a megindult reformvitát 1982 őszén a széles nyilvánosság elé tárta. Lehet, hogy az *utolsó pillanatot* ragadta meg. Az azóta eltelt esztendő ugyanis a bizonytalanság (illetve útkeresés) részbeni — a likviditási gondok átmeneti enyhülésétől aligha elválasztható — megszűnéséről, az átfogó reformtervek elodázásáról, továbbá — a „hivatalos csendben” folyó bizottsági munkákkal egyidejűleg — egy jól körvonalazható ideológiai ellenakció első megnyilatkozásairól tanúskodik.⁸

Az alábbiakban arra a — talán kivihetetlen — feladatra vállalkozom, hogy a HVG „reform reformjáról” szóló, nyilvános eszmecseréjének elemzésével (azaz *pillanatfelvételt* készítve a reformalku meglehetősen kusza menetéről) adjak számot a reformot átszövő alkufolyamatokon belül a tudomány — politika-részalku jellemzőiről. Hogy ez a pillanatfelvétel képes lesz-e magába sűrítve kifejezni a reformalku több éves filmjét, úgy gondolom, csak szélesebb ívű eszmetörténeti elemzés döntheti el.⁹ Csupán remélhetem, hogy az olvasó belátja: aki a szocialista közgazdasági elméletek története iránt érdeklődik, nehezen tud ellenállni egy ilyen ritkaság értékű vita feldolgozásában rejlő csábításnak.

A tudomány és a politika közötti alkura vonatkozó hipotézisekről az alábbiakban külön fejezet szól. Mindvégig feltételezem azonban, hogy az alkuban részt vevő felek *elválaszthatók* egymástól és külön-külön viszonylag *egységesként* jellemezhetők, még ha a pontosabb elhatárolásra itt nincs is mód, mi több, tudni vélem, hogy a reformmesterséget bizonyos szempontból épp a tudomány és a politika közötti „ingázás” jellemzi a legjobban. Feltésem egyúttal azt is, hogy nemcsak a két tábor különíthető el egymástól, hanem — s ez talán még szorosabb feltevés — a két tábor együtt elválasztható az alkufolyamatban részt vevő egyéb, gyakran *jóval meghatározóbb* jelentőségű csoportoktól is. Első megközelítésben tehát a kétszereplős alku logikai modelljével kísérletezem, melyben a szereplők stratégiáit adottnak veszem, aspirációikat nem bolygatom.

A tudomány — politika-részalku kiválasztása távoiról sem jelent fontossági sorrendet; sőt. *Aktualitása*, az, hogy a születés pillanatában figyelhetők meg az alku fejleményei, viszonylagos *nyilvánossága*, vagyis az, hogy ritka alkalmat kínál a „fügőny mögé” tekintésre, *prizma-szerepe*, magyarul az, hogy — ha torzítva is, de — visszatükrözi az esetleg nagyobb horderejű alkufolyamatokat — ezek azok a tulajdonságai, melyek külön tanulmányozásra érdemesítik. Igaz, a tudományos kutató is

otthonosabban mozog ebben a világban, mégis sietve lemondana a bennfentesség kiváltságáról, ha a többi lényegi szereplőt is felvonultató reformvitákat nyilvános jegyzőkönyvekből rekonstruálhatná.

Az alábbiakban a tudomány és reformközgazdaságtan kifejezéseket szinonim értelemben használom, s nem elsősorban elméleti szempontból, hanem képviselőinek a munkamegosztásban elfoglalt helye alapján definiálom őket. (A reformközgazdaságtan fogalmából természetesen nem rekeszttem ki a gazdaságtörténet, a gazdasági jog vagy a gazdaságpszichológia Magyarországon igen termékeny közreműködését.)

Politikán adott esetben gazdaságpolitikát, mindenekelőtt az állami gazdaságirányítás vezető köreit értem, képviselőinek pedig a nemegyszer tudományos igényű műveket is alkotó, magas állású hivatalnok-értelmiséget tekintem.

Tisztában vagyok azzal, hogy a reformajánlók és a reformmegvalósítók szociológiai megkülönböztetésével darázsfaszekbe nyúlok. Vitára ingerlem mindazokat, akik — gyakran homlokegyenest ellenkező ideológiai megfontolásokból — e csoportok nemlétét, illetve lényegi érdekazonosságát (jobb esetben érdekegyezőségét) állítják. A potenciális vitapartnerek közül két típust emelek ki (pontos hivatkozás nélkül): 1. aki szerint a közgazdaságtudományt és a politikát eleve hasonló — szocialista — célok hatják át, viselkedésük — érdekeik általános egyezősége mellett — csupán „vérmérsékletüktől” függően üt el egymástól; 2. aki szerint a reformközgazdászok egyfajta szövetséget (érdekegyezséget) kötöttek a politikai hatalommal, behódolva-kiszolgálva, önértékeik szerint felhasználva vagy — más értelmiségi csoportokkal karöltve — egyenesen uralva azt.

Ha e második típus esetében ideiglenesen elvonatkoztatunk az ideológiailag jó részt összesomosódó kísértő tételektől (kezdve a menedzseri-technokrata érdekek képviselésétől a „normál” értelmiségi önérték-érvényesítésen át egészen az „uralomra jutott” értelmiség feltevéséig), a kompromisszum pusztá ötletéből voltaképpen el is indulhatunk. Mindössze az a mellékfeltevés hiányzik, mely kételyeket támaszt e meggyezés befejezett és stabil voltával szemben, és amely a változékonny kompromisszumok kialakulási mechanizmusára kérdez: a sok tekintetben ciklikus folyamatok vizsgálatát irányozza elő ahelyett, hogy elsősorban az átmeneti eredményekről ten-
nénk általános megállapításokat.

Egy rendhagyó reformvita

„Vajon a magyar gazdaság fejlődésének lassulása elég indok-e arra, hogy lemondjunk a gazdaságirányítás továbbfejlesztéséről? Megelégedhetünk-e tüneti kezelésekkel, a világ gazdaság mostoha helyzetére, a reform reformjának időszérűtlenségére hivatkozva nem fogunk-e újabb értékes éveket elveszíteni?” — e két merész kérdéssel indítja a *Heti Világgazdaság* a különleges reformvitát. A két hónapon át tartó eszmecsere¹⁰ lezáró szerkesztőségi állásfoglalást böngészve viszont annál nagyobb meglepetéssel konstatálhatja az olvasó: a vitazáróban a „reform reformja” helyett csupán a „68-as reform továbbfejlesztéseként megszülető komplex gazdasági mechanizmus” kevésbé radikális jelszava fogalmazódik meg.

A vitaindító cikk (Tardos Márton [1]) a tudományé, az utolsó hozzászólás (Hoós János [14]) pedig a politikáé, jelezve a párbeszéd lehetőségét, ám fenn is tartva a politikának az utolsó szó jogát. A szerkesztőségi vitazáró a polémiát elindító írás átfogó programatikusan élet nemegyszer meglehetősen alakatlan, „kétfrontos” kijelentésekkel tompítja: fokozott differenciálás, *de* a hátrányos helyzetűek támogatása mellett; a vállalkozói önállóság kibontakoztatása, *de* a szocialista gazdaság állami kontrolljának fenntartásával; a nagyüzemek elkényelmesedésének felszámolása, *de* nem pusztán a kisvállalkozások fejlesztésével stb. Ebből a szempontból maga a vita korántsem számít különlegesnek.¹¹

Miért állítom mégis azt? Először is azért, mert az eszmecsere a széles nyilvánosság előtt, igen nyílt légkörben zajlik, egy félszázezres példányszámú hetilapban.

Gazdasági fórumon, ám kötetlenebb szellemű laikusok részvételével — s ez is újdonság ([11/a], [12/a]). Igaz, a közgazdaságtudomány és a gazdasági gyakorlat reprezentánsai sem fukarkodnak a vitában új (legalábbis a szűk szakmai közvéleményen kívül újnak tűnő) megállapításokkal. Egy bizonyos: a reformközgazdászok egész sora érezhette úgy, hogy a felülről jövő reformpolitika hivatalos képviselői most alulról (pontosabban középről vagy kívülről) érkező támogatásra is várnak. A nyílt vita kezdeményezése (vagy elviselése) bizonyos mértékű politikai igényt sejtetett, ami egyértelműnek tűnt a tudomány alkupozícióinak némi felértékelődésével — ez sem mindennapos fejlemény.

Tardos vitaindítójára elsőnek Hoch Róbert válaszol, majd Lukács Ottó, Antal László, Pirityi Ottó, Bácskai Tamás, Juhász Pál, Soós K. Attila, Erdős Tibor, Lengyel László és Hoós János kér szót, hogy csak a reformügyekben gyakorta megszólaló, legismertebb szerzőket említsük. Vajon valóban vitatkoznak-e a polémia résztvevői egymással? Ha a reform megreformálásának alapkérdéseit nézzük, voltaképp alig-alig, ismét bizonyítandó, hogy a gazdasági reformnak Magyarországon e vita időpontjáig nincs nyílt elméleti „ellenzéke”.

Az első benyomás a szerzők deklarált szándékai alapján mindenképpen ez. Bármi örömdetetés is az egyetértés, ez a reform önbírálatának — nem egyszer indokolt — szemérmességét is jelzi, immár majd két évtizede egyfolytában. A vitacikkek figyelme-sebb olvasása mindemellett részben eloszlatja hiányérzetünket. A tépelődő hangnem, az útkereső gondolkodás, a reformdöntések társadalmi költségeinek vizsgálata, egyáltalán: a reformpolitika dilemmáinak (itt-ott paradoxonainak) a pedzegetése folytán az eszmecsere ismét csak megérdemli a „rendhagyó” jelzőt. Az igazi különlegesség azonban — mint alább igyekszem bemutatni — a tudomány friss, bár valamelyest *önsorsrontó radikalizmusa* a politikával folyó alkuban, illetve partnerének hajlékony, békésen ambivalens, foglalkozásához híven *politikus válaszmagatartása* lesz.

A vita, bár tekervényes kerülőutakon, de először hozza felszínre a reformgondolat belső problémavilágának számos mozzanatát írásos formában is. A reformközgazdászok végre sok tekintetben nyílt keretek között reflektálnak egymás elképzeléseire: nem egyszerűen a politikával, hanem a politika szeme láttára, egymás között is vitatkoznak. Ez pedig azáltal, hogy csökkenti a tudomány és a politika közt folyó reformalku elméleti szempontból torzító taktikai megoldásainak jelentőségét, egyben hozzájárul a reformközgazdaságtan meglehetősen késésben levő önismeretének bővüléséhez is.

Egy „tipikus” reformprogram

Tardos expozéjának egész előtörténete van. Ha csupán az 1977-es esztendővel nyitjuk a sort, amikor a Nyers Rezsővel való írói együttműködése kezdetét vette, akkor is elmondható: a vitaindító legalább fél évtized együttgondolkodásának párlata.¹² Tardos legújabb reformkoncepciójában egyszerre négy dologra vállalkozik:

1. „*Körelőzményt*” ad, igen negatívan jellemezve a 68-as reform 1972-es visszafordítását, majd az ezt követő recentralizációs folyamatot, és meglehetősen tartózkodóan értékelve az 1978-ban induló és az „új növekedési pályát” követő gazdaságpolitikai irányzat első gyakorlati lépéseit. Valamelyest elismeri az elmúlt néhány év részleges reformjait (normatív pénzügyi szabályozás, versenyárrendszert, egységes ipari minisztérium), egyszersmind azonban leszögezi: a központi szervek a nehéz gazdasági helyzetre hivatkozva továbbra is „részletekbe menő informális beavatkozásokkal irányítanak, miközben a vállalati önállóság elvét hangoztatják”.

2. *Kimondja egy gyors, jelentős és 1968-ra visszautaló reformfordulat szükségességét*, hivatkozva arra, hogy a recentralizáció megbénította a gazdaság alkalmazkodóképességét, és ez a folyamat 1982-re a likviditási gondok, piaci hiányok és az életszínvonal csökkenésének képeben már egy mélyebb visszaesés tüneteit vetítette előre.

3. *Megfogalmaz egy stratégiai reformprogramot*, amely egyebek között a vállalatok tulajdonosi önállóságának megteremtését (az államigazgatási hierarchiáról való

leválasztását), a szabad árak szerepének növelését, a bankmonopólium megszüntetését, a bel- és külkereskedelem sokcsatornás rendszerének kiépítését, valamint a jövedelemszabályozás újjászervezését tartalmazza.

4. Végül — számot vetve a kiinduló helyzet sürgető igényeivel — *felvázolja a majdani „nagy” reformot bevezető rövid távú „konszolidációs” folyamat körvonalait is.* Ennek középpontjában exportoffenzív (importhelyettesítő) gazdaságpolitika állna, melyet a gazdasági szabályozás részleges liberalizálása támasztana alá (vagyonnövelési és hosszú távú nyereségérdekeltség megteremtése, kényszertámogatások csökkentése, szabadabb bérgazdálkodás, a tőkeáramlás felgyorsítása kis-[leány-]vállalatok alapításával). A „konszolidáció” várhatóan az áremelkedések felgyorsulását, a munkahelyek biztonságának mérséklődését és a jövedelmek nagyobb differenciálódását eredményezi majd. Mindezt azonban őszintén vállalni kell — mondja Tardos —, többek között azért is, mert egy ellentétes, defenzív (továbbra is a belső felhasználás visszafogására összpontosító) gazdaságpolitikai taktika ezeken a pontokon is a nagyobbik rossz választását jelentené.

A vitában elhangzó reagálásokat ismerve, érdemes már itt rámutatni arra, hogy a szerző — számos, nem kifejezetten szakközgazdasági kérdést tekintve — önmegtartóztatónak bizonyul eredeti reformtanulmányához képest. A vitaindítóban ugyanis sokkal kisebb hangsúlyt kapnak a jelenlegi reformhullám — gondint jól ismert — újdonságai: egyebek között a több típusú tulajdongyakorlás (szövegint Tardos holding-javaslatára), a reformot támogató mozgalom kérdése, a gazdasági és politikai reform összefüggése, illetve a párt gazdaságirányító szerepének újraértékelése. Érdekes, hogy ennek úgyszólván semmi hatása sincs a polémia menetére. Ahol a szerző *egy* tompít, mások élesebbre veszik, így átlagolva lesz Tardos reformprogramja „*tipikus*” *rendhagyó vitában*. Mielőtt szokás szerint mechanizmus-vitába fordul, holott gazdaságpolitikáinak szánták.

Egyetértés — ideológiai fenntartásokkal

Az alábbiakban tekintsük át a vitát abból a szempontból, hogy vajon a vitaindító írás mely megállapításai azok, amelyekkel a hozzászólók *nem* értenek egyet. Nehéz dolgunk lesz, mert már a polémia első résztvevője, Hoch [2] is azonnal hangsúlyozza: „meg lehet kockáztatni, hogy a közgazdászok nagy többsége, legalábbis azok, akik valamennyire is rendszerezett formában kifejtik nézeteiket, a lényegyet tekintve egyetértenek egymással...” Kérdéses persze — fűzhetjük hozzá azonnal —, mi is ez a lényeg. Heves szópárbajra valóban egyetlen esetben sem kerül sor, s még a vitaindító gondolatmenetét leginkább megkérdőjelező utolsó hozzászólás is (melyben a „címzett” válaszol) igen udvarias, a későbbi párt- és kormányzati állásfoglalásokhoz képest pedig egyenesen defenzív hangnemben íródik.

Mellőfognánk azonban, ha a „mindannyian reformot akarunk” sok tekintetben ideologikusan hangsúlyozott közmegegyezése mögött ne figyelnénk fel néhány, épp egy esetleges újabb reform szempontjából alapvető véleménykülönbségre is. Arról természetesen nincs szó, hogy a polémia során bárki is nyíltan meghirdetné a közvetlen tervgazdálkodáshoz, a belső fegyverkezéshez és a külső elzárkózáshoz való visszatérés követelményét. Mi több, a hetvenes évek recentralizációs folyamatainak értékelésekor is egységes az elítélő álláspont, éppúgy, mint annak dolgában, hogy szabad-e a külgazdasági egyensúly helyreállítása érdekében tett központi operatív beavatkozásokat prolongálni, egyszersmind elvi igazolásban részesíteni.

A reformnak általános ideológiai támadással nem kell szembenéznie, ám a vita folyamán meglehetősen félreérthető megfogalmazásokkal is találkozhatunk. Kettőt emelek ki. Az egyik szerzője Tardos a tervezés szerepének elhanyagolásáért marasztalja el, a „piaci szocializmus” rémképét felidézve, míg a másiké általában a reform közérdekű voltát vonja kétségbe, így szaporítva a „szociálpolitikai” reformkritikák sorát.¹³

Reform-paradoxonok

A további ellenvetésekről már a reformközgazdászok maguk gondoskodnak. Bíráló megállapításai a Tardos programjában szerintük fellelhető eszmei örökhöz, következetlen vagy egyenesen önellentmondó közgazdasági megoldásokhoz kapcsolódnak. Lássuk őket sorjában, az expozénál alkalmazott csoportosítás szerint haladva.

A kórelőzmények kérdésében mély az egyetértés, talán túlságosan is az. Eszerint „minden rossz” 1972-ben kezdődött, így a cél nem lehet más, mint a „jó” 1968-as, illetve a „még jobb” 1966-os reformhatározatokhoz való visszatérés. (E sok tekintetben visszamenőleg teremtett ideállal szemben senki sem támaszt kétségeket.) A decentralizáció módzatainak vizsgálatára a vitapartnerek nem fordítanak sok időt (mindössze egyetlen szerző [10/d] szólítja fel társait az 1972-es fordulat összetevőinek alaposabb elemzésére, az eredeti reform után elkerülendő a „reform reformjának” hasonló visszarendeződését), s azt sem tisztázzák egyértelműen, hogy az 1966–68-as pozíciókon voltaképpen mit értenek. Sőt azt sem, hogy az ide történő visszatérés vajon az esetleges újabb reform *kiinduló- vagy végpontját* jelenti-e.¹⁴

Ha a kórelőzmények elemzésénél nem számolhatunk be komoly nézeteltérésekről, akkor mit mondjunk a diagnózis megállapításáról, illetve a radikális kezelés szükségességének kimondásáról? Itt érezhetően még elenyészőbb a különbség a szerzők véleménye között. Jól jellemzi ezt a tényt az, hogy a Tardos által diplomatikus stílusban megfogalmazott „védjük meg eredményeinket” felszólítás a vitában milyen természetességgel adja át a helyét a „végre el kell már mozdulni a holtpontról”, Antal László által felállított imperatívuszának.¹⁵ A holtpont-metaphora (kiegészítve a „kitörés”, az „előremenekülés”, az „újrágombolandó mellény” és a „forrón fagyasztható kása” beszédes szófordulataival) azután a polémia uralva meghatározza annak alaphangulatát.

A Tardos vagy Antal által adott diagnózis láthatóan a résztvevők közös tapasztalatát summázza. Komolyvá válható hangsúlykülönbségek legfeljebb kettőjük között húzódnak. Antal ugyanis érezhetően nagyobb jelentőséget tulajdonít (kifejezésével) a „jelen bevallásának”, s ez alapvetően befolyásolja majd rövid távú reform-programját is. Tardos viszont inkább a jövőre, a jelenből való gyors „menekülésre” hangolt: kevésbé tekinti az adminisztratív válságelhárító intézkedéseket a gazdaságban szervesülteknek, ezért liberalizálási programját is inkább a jelenből, mint valamely nehezen meghatározható közeljövőből indítja. Sejthetően tart ugyanis attól, és ez a 68-as reform tapasztalatainak fényében korántsem tűnik megalapozatlannak, hogy a reform kezdeti stádiumában megőrzött operatív irányítási eljárások még látszat-sikerességük esetén is hajlamosak a konzerválódásra, így kérdésessé tehetik a majdani „nagy” reform bevezetését. A zavarelhárításban öngazolást nyerő központi gazdaságirányítást még a szokásosnál is kevesebb körülmény ösztökélheti önmaga akár csak részbeni nélkülözhetőségének elismerésére.

Az eltérő hangsúlyok itt az egyik legalapvetőbb reform-paradoxonra utalnak (nevezük jobb híján *ütemezési paradoxonnak*)¹⁶: egy azonnali reform, mely nem vet számot a közvetlen központi irányítás intézményeinek szervesülésével, beágyazódásával, esetleg a sürgősen megreformált gazdaság működőképességét veszélyeztetni (különösen az 1982-eshez hasonló válsághelyzetekben), az elnyújtott, beépített fékekkel terhelt reformfolyamat viszont — lásd a hetvenes évek Magyarországot — könnyen saját ellenkezőjébe fordulhat. Ezzel máris a terápiánál tartunk.

Gyökeres fordulat? Igen — hangzik a vitázó felek kórusa. De miben, mikor és mi módon? „Naivitás lenne azt hinni — írja Hoch [2] —, hogy pusztán a piaci mechanizmus akármilyen radikális továbbfejlesztésével komoly eredményeket érhetünk el. Sőt, hogy egyáltalán jelentősen továbbfejleszthető a piaci mechanizmus a gazdaságpolitika és a népgazdasági tervezés érdemi előrevitele nélkül.” A kitermelőipar prioritása mellett — említi példaképp — nem lehetnek komoly távlatai a liberalizálásnak a feldolgozóiparban, a mezőgazdaságban és az infrastruktúrában sem. A források szűkössége miatt — mondja a szerző, de azonnal hozzátesszük: a központi beavat-

kozások szükségszerű áttérjedése, egyáltalán az operatív irányítási módszerek valószínű átszűkítése okán is.¹⁷

Íme, az újabb reform-paradoxon: a gazdaságpolitika megfelelő párhuzamos átalakítása nélkül megbénulhat (lejárathatja magát) a mechanizmusreform, a gazdaságpolitikának ez az „arányos” átfarmálása viszont aligha képzelhető el előzetes liberalizálás nélkül, mely egyfelől mérsékli a kitermelőipari, energiaügyi, nehézipari stb. lobbyknak a gazdaságpolitikai reformot hátráltató befolyását, másrészt alkalmas közgazdasági hátteret teremt a külső versenyképesség tartós növelésére is. Ez első látásra egyszerű szimultaneitási problémának tűnik: ha a két dolog nem megy külön-külön, együtt kell megpróbálni — vélhetnénk. Csakhogy a reformerek java része épp e problémát szem előtt tartva korlátozza eleve programját tudatosan a gazdasági mechanizmus reformjára. Vigyázza arra, hogy lehetőség szerint ne gyarapítsa ellenlábasaiknak seregét újabb nagy hatalmú „tábornokokkal”, egyszersmind reménykedve, hogy a mechanizmus-reform, ha következetesen sikerül végigvinni, automatikusan megkurtítja majd ezek befolyását. Amennyiben nem — és erre az elvi lehetőségre is mutat a 68-as reform sorsa gyakorlati példát —, a szimultaneitási probléma máris paradoxonná keményül (nevezzük *szerkezeti paradoxonnak*).

Hoch vitáikra egyébként a minden reformot jellemző és az ütemezési, illetve a szerkezeti paradoxontól is elválaszthatatlan, úgymond *tudás-paradoxon* önkéntelen fölemlítése is eljut. „Azért sem szabad... a reformot változatlanul továbbvinnünk, mert sem akkor, sem azóta nem tisztáztunk egy sor, a reform koncepciójával szervesen összefüggő elméleti kérdést: vagy fel sem tettük, vagy hibásan választottunk. A tisztázatlanság pedig rendkívül súlyos zavarok forrása, és diszkreditálja magát a reformot.” (A homályban maradt fogalmak sorában az intézményrendszer, a tulajdonosi funkciót, a nyereségérdekeltséget, a terv és a piac munkamegosztását, valamint a hosszú távú tervezést — vagyis voltaképpen a reform *alapkategóriáit* említi.) Akárcsak a reform bevezetésének ütemét vagy szerkezetét illetően, itt is a *részleges versus teljes reform* dilemmájába ütközünk: ha fél tudással vágunk bele a reformba, könnyen zsákutcába tévedhetünk, amennyiben viszont minden egyes reformkérdést igyekszünk tüzetesen előre átgondolni, úgy időközben elszalaszthatjuk a reform elfogadtatására kínálkozó legragyogóbb alkalmakat.

Antal ugyanakkor a reform elméleti és gyakorlati kiteljesítése helyett inkább a *kiinduló helyzet pontos számbavételének* igényét hangoztatja: „A jelenlegi helyzetben a verseny-mechanizmusok hatókörének radikális kiterjesztése önmagában csak súlyos visszaesés után lenne képes a kibontakozási folyamatot megindítani. Tény, hogy a gazdálkodást — főleg az importot — a szűk keresztmetszetek szaporodása, a stagnáló termelés és csökkenő belföldi felhasználás, valamint ennek megfelelően egyre szaporodó korlátozások és a szigorúbbá váló restriktció jellemzi... E folyamatokat a verseny szabályozó és a gazdaságot újraszervező erejének tiszta alkalmazása véleményem szerint csak akkora költséggel tudná megfordítani, amelyet egyszerűen nem vállalhatunk.”

Az operatív korlátozások pillanatnyilag feloldhatatlanok — mondja Antal —, ezért ha a „valamit végre tenni kell” hangulatában egyébként szükséges reformintézkedések születnének, azok ilyen körülmények között önmaguk hitelét rontanák. „Mindenekelőtt egy rövid lejáratú programra volna szükség — írja —, amely alkalmas a gazdaság részleges — külső egyensúlyi pozícióinkat legalábbis nem rontó — dinamizálására, a gazdálkodók egyre aprólékosabbá, merevebbé váló korlátaik feloldására, és amely némi teret nyit a piaci mechanizmus működésének. Ezt a gazdaság *aktivizálási programjának* nevezhetnénk: kezdeményezője a központi irányítás, de sikeressége csupán akkor válhatna a központi akciók, ha önmozgások megindítójává válnak.”

Mindez nem más — vélhetnénk —, mint a „felülről érkező reform” ismert elméletének egy szélsőséges esete, amikor is a központ egy kitüntetetten az ő testére szabott helyzetben (válsághárítás) mond le fokozatosan (feltehetően operatív akciói sikerének és nem kudarcainak arányában) megszokott irányítási technikáiról, egyszersmind ezek intézményeiről és indít be piaci önmozgásokat. Valóban, Antal nem részletezi, miként következnek be a központnak ez a *szerepváltása* (valószínűleg — akárcsak Tardos és Hoch — a körülmények kényszerítő erejében, illetve abban reménykedik, hogy a

gazdaságirányítás beéri a számára felkínált és „felvilágosult” mivoltát kifejező, nem operatív tevékenységekkel és az ezekhez kapcsolódó sikermutatókkal), de — éppúgy, mint Tardos — ő sem képzei, hogy az végbemehet a társadalmi nyilvánosság kiterjesztése, egy 1968-ban elmaradt, ám közelebből most sem meghatározott demokratikus reformmozgalom támogatása nélkül.

Világosan látja ugyanakkor, hogy egy majdani reform csak akkor számíthat szilárd szövetségesekre, ha a kért — korántsem csekély — áldozatvállalásért (átmeneti lemondás a gyors fogyasztásnövekedésről, a munkahelyek stabilitásáról és az ingyenes juttatások egy részéről) cserébe az eddigi eredmények (viszonylag széles áruválaszték, szabad munkahelyválasztás, az egyéni boldogulás elismerése) védelmén kívül bizonyos — ismét csak nem definiált — új értékek képviselését is igéri. Ráadásul olyan körülmények között, amikor „az igazságosság és hasznosság kritériumai, sajnos, nem feltétlenül esnek egybe”.

A reformnak érdekegyeztetési problémaként való tudatosulása tulajdonképp egy újabb reform-paradoxon felismerésével, jobban mondva a már korábban is pontosan érezhető politikai probléma halk kimondásával egyenértékű. Csak hogy amíg a hatvanas évek második felében a politikai támogatás is többé-kevésbé egységesnek és garantáltnak tűnt, továbbá a reform is viszonylag gyors gazdasági növekedés mellett tehette meg lépéseit, addig a nyolcvanas évek elejére a reformerek már néhány illúzióval szegényebbek lettek, ami a belső politikai támogatás egységes voltát és az automatikus társadalmi közmegegyezést illeti. Ha a mostani vitában kerek perec nem is fogalmazódik meg, itt valójában egy, a reform „költségeit” és „hasznait” egybevető, majdani társadalmi szerződés körvonalazása folyik. Nem tudhatjuk azonban, hogy e megállapodást voltaképp ki köti kívül, a megelőző alkuban mely intézmények hivatottak részt venni, s vajon lehet-e szó egyáltalán formális megegyezésről. Egyúttal az sem világos, hogy a kérdéses támogatás megszerzése elegendő garanciát jelent-e, amikor a reformerek a részleges versus teljes reform paradoxonát a gyakorlatban realista módon feloldani akarván, lemondanak a totális reformról, s a részreformok visszaforgatását e segítségére támaszkodva igyekeznek meggátolni.

E szükségyszerű bizonytalanság mélyén az imént említett paradoxon húzódik (nevezzük ezentúl *támogatási paradoxonnak*), mely a felszínen a politikai és gazdasági irányítás meggyőzéssel elegy eljlesztésében ölt testet. A reform többek között azért is reform, mert lényegéhez tartozik a meggyőzés, a fennálló rend képviselőinek „rábeszélése” arra, hogy a kívánt változások az ő érdekeiket is szolgálják. Ha azonban — mint a hetvenes évek során — kiderül, hogy ezek az érdekek is strukturáltak, mi több, igen változékonyak, ennél fogva nem hordozzák szükségképp magukban a reform folytatásának, illetve kiteljesítésének biztosítékait, továbbá a lakosság nem elhanyagolható csoportjaiban működnek — politikailag könnyen artikulálható — ellenérdekek még a mainál jóval kecsgetetőbb gazdasági kilátások mellett is, akkor a reformnak azon mód gondoskodnia kell folyamatos tömegtámogatásról.¹⁸ Öltse ez a titokzatos „új értékek” formáját, merüljön ki pusztán a társadalmi nyilvánosság kiterjesztésének elvont követelésében, vagy vessen meg intézményes mozgalmak alapját, egy bizonyos: a „rég” képviselőiben törvényszerűen és nem alaptalanul, felébreszti annak a *veszélynek a tudatát*, hogy az említett gazdaságirányítási szerepváltást egyúttal politikai befolyásuk szűkülése is kíséri.

E félelmek ideológiai feldolgozására pedig régóta készen állnak a fogalmi eszközök a „menedzseri (piaci) szocializmus”, a pluralizálás vagy a magángazdálkodás elleni érvrendszerek képében. E tette kész ellentámadás azután a reform híveit felemás állásfoglalásokra kényszeríti, amelyekben a felülről és az alulról jövő reform *békésen megfér* egymás mellett. Annak reményében, hogy a központ sikerei teljében is maga fogja kezdeményezni majd saját szerepváltását, az „aktivizálási programnak” következetes reformprogrammá való átforgatását. Ezen evolúciós folyamat során a szerzők szándéka szerint a korábban említett reform-paradoxonok is kompromisszumos formában oldódnak fel. (A javasolt terápiák különbségeire visszatérve: Antalnál inkább, mint Tardosnál.)

Érdeemes újból feltenni a kérdést: mikor is lesz az a radikális fordulat és pontosan mi jellemzi majd? Az idézett szerzők legfeljebb két dologban értenek egyet: 1. a fordulat tervét (csomagtervét?) haladéktalanul deklarálni kell; 2. szükség van egy „ráfutási” időszakra, melyben már a fordulat szellemében fogant döntések születnek. Ebben az értelemben egyelőre mindössze a — nem tudni, kit s mennyire kötelező — deklaráció a radikális. (Reformer-körökben egyébként sokan inkább a „csendes”, mint a fennen hangoztatott reformlépések hívei.) Mindez nem áll távol a gyökeres fordulatot igencsak elődázó, s annak csomagterv-formáját már kizáró „folyamatos” vagy „kúszó” reform legújabb hivatalos megfogalmazásaitól. A rész—egész-paradoxonok itt dialektikus módon oldódnak fel, egyfajta „permanens reform” képében.¹⁹

A mögöttes feltevés azonban némiképp sántít: a tényleges reformfolyamatok — szemben magával a reformgondolattal — nem tekinthetők *sui generis önkitaljesítő* természetűeknek. A „fontolva haladás” jelszavát a gyakorlati folyamatok nem biztos, hogy megértik, a negatív történeti tapasztalatok pedig azt mutatják, hogy igen radikálisnak kellene lennie a fordulatnak (az első lökésnek) ahhoz, hogy a pozitív irányú kumuláció egyáltalán meginduljon. Ha az nem következik be, akkor — mint ismeretes — könnyen előáll egy stagnációra, illetve negatív irányú kumulációra hajlamos, felemás helyzet, ami persze nem jelenti azt, hogy a támogatási paradoxon valóban érvényét vesztené.

E paradoxon szorításából a reformközgazdaságtan feltehetően csak egy módon menekülhet: az első lökés erejének jelentős gyarapításával. Helyel-közzel ezt is teszi, amint azt a reformalku „ciklusos” radikalizálódása mutatja, méghozzá abban a reményben, hogy az említett felemás állapotok belső szerkezetüket tekintve periodikusan egyre inkább „reformirányban” rendeződnek át. A ciklikus önkitaljesedésnek ezt a feltevését a sztálini típusú tervgazdaság hosszú távú leépülésének tényeivel szokás alátámasztani, kiegészítve azzal a hallgatólagos mellékfeltevessel, hogy e leépítési folyamat végső korlátaival (ezek léteben senki sem kételkedik) a reform képes lesz együttélni (illetve fordítva). Csakhogy a reformtörékvések radikalizálódásával előbb-utóbb épp e korlátokhoz (tabukhoz) jutunk el. Azok időnkénti feszegetése csak ugyan érvényteleníti a kérdéses paradoxont, ám egyszersmind azt is kétségessé teszi, vajon ezt par excellence reformtevékenységnek kell-e még tekintenünk.

Az eszmecsere, tükrözve a reformközgazdaságtan kényszerű ambivalenciáját — adós marad ezeknek a „reformtűró” végső korlátoknak legalább a sejtetésével, illetve a hozzájuk történő aszimptotikus közelítés (ami az egyedüli lehetőség arra, hogy a reformnak ne kelljen átlépnie saját fogalmi kereteit) módozatainak felvázolásával: a „felemásság optimalizálásával”. Amíg ezt a tartozást (amilyen mértékben ez egyáltalán tudományos feladat) nem törlesztjük, addig továbbra is sok rögtönzéssel, kevéssé összehangoltan folyik a reform „gerilla hadviselése”: áttörni ott, ahol erre a legkisebb lehetőség nyílik, precedenseket teremteni, a meginduló reformfolyamatokat visszafordíthatatlanná tenni, ha nem megy, visszavonulni és másutt próbálkozni stb. Bár meglehet, még mindig ez a leghatékonyabb módja a reform önmegvalósításának.

„Liberális” gondolat, kételyekkel és politikai radikalizmussal

A vitaindítóval és a két rákövetkező hozzászólással az eszmecsere koncepcionális jellege megtörik. A filozofikusabb állásfoglalások jobbára *egyedi reformötleteknek* adják át a helyüket, így marad ez egészen Hoós válaszcikkéig. Négy hozzászólás mindamellett újszerű közelítésmódja okán bővebb figyelmet érdemel.

Bácskai és Várhegyi [7] Metternichet idézi: „Nagyon soknak kell megváltoznia ahhoz, hogy minden a régiben maradhasson.” Hagyományos példamondat gyakorló reformerek számára. A nemzetgazdaság stabilitását megmentendő rész-stabilitásokat kell feláldozni a piaci automatizmusok hatókörének szélesítésével. Ismét csak ismerős követelmény. A „mi lesz akkor az állam szerepe?” szokásos kérdésére viszont egyértelműségében új a válasz. Korábban Hoch [2], később majd Erdős [11/c] is a

bevált kompromisszumos formulát választja: az állam ne kevesebbel, hanem mással és másként foglalkozzon. Ne általában a gazdaságból, hanem az operatív gazdaság-irányításból vonuljon vissza, ne általában, hanem pontosan itt tanúsítson önmérsékletet. A központi irányítást nem megszüntetni kell, hanem valóban hatékonyá tenni. E szereposztás szerint az államé a gazdasági stratégia, a távlati tervező, de egyebek között az életszínvonal- és struktúrapolitikus szerepköre is.

Mit állít ezzel szemben Bácskai és Várhegyi? „Az állam felelőssége megnő a rövid távú piaci egyensúly és a szociálpolitika vonatkozásában. Fontosnak tartjuk, hogy az állam céljait monetáris jellegű, piacokonform eszközökkel valósítsa meg... Hoch Róberttel ellentétben úgy gondoljuk, hogy a központi célrendszernek elsősorban funkcionálisnak kell lennie (egyensúly, hatékonyság, életszínvonal stb.), konkrét fejlesztési koncepciókkal csak az infrastruktúra körében kell rendelkeznie. Egyéb területeken nem központi célkijelölésekre, hanem megfelelő mechanizmusra van szükség. A beruházási vásárlóerő-szabályozással (hitelek és kedvezmények) közvetlenül nem az ágazati struktúrát kell befolyásolni, hanem a lekötött tőke hatásfokát kell növelni...”

Az idézett okfejtés, miközben elvitatja az államtól a közvetlen struktúrapolitikai feladatokat, egyúttal új fogódzókat is kínál: a jóléti funkciók ellátása mellett a *közvetett (pénzügyi) eszközökkel dolgozó konjunktúrapolitikus szerepkörét*. A kereslet-szabályozó állam keynesi ötletéhez közelítve, egyszerűen és valamelyest betöltve azt az űrt, mely a reformgondolkodásban (így a vitaindító programban is) régóta tátong. Tardos eredeti holding-javaslatával mellett valószínűleg ez a „legkeményebb” (modellértékű) reformindítvány az eszmecsere folyamán.

A hangsúly természetesen nem magán a konjunktúrapolitikai funkción van, ezt az állam — javarészt közvetlen, operatív utasítások formájában — az eddigiekben is magára vállalja, hanem annak közvetett, monetáris eszközein. Ennél is fontosabb azonban a „*monetizált gazdaság*” eszméjének összekapcsolása a *vevők piacának megteremtésével*. Ez a vita során Erdősnél [11/c] is felbukkanó gondolat, bár Kornai hiányelméletének hatását is tükrözi, elsősorban mégis a *hiánygazdaság és a recentralizáció* logikai összefüggéseinek gyakorlati élményében gyökerezik. Annak a reménynek az elvesztésében, amely szerint a kínálati többlet a gazdasági mechanizmus megfelelő részleges liberalizálása nyomán automatikusan is létrejön. Látva azonban azt, hogy az öröklött hiányjelenségek miként hívnak életre újból, illetve tartanak életben régi operatív állami beavatkozásokat, valamint azt, hogy ezek az irányítási módszerek miképp vezetnek esetleg másutt új hiányok megjelenéséhez, a szerzőpáros kizárólag a vevők piacának előzetes, legrosszabb esetben a reformmal párhuzamos létrehozásában bízik.²⁰

Hogy ez a megoldás sem mentes paradox vonásoktól, arra Erdős hívja fel a figyelmet, rámutatva a kínálati többletet kiváltó szükségszerű központi keresletkorlátozó intézkedések és a bérszabályozás liberalizálása összeegyeztetésének akadályaira. A keresletszabályozó állam ugyanakkor nála is mindenekelőtt a kínálati többlet megteremtésén és fenntartásán örködik a gazdaságban. A remény azonos: ez az „ör-ség”, mely nyilvánvalóan *szigorúbb*, mint a szabadversenyes korszak „éjjeliőrsege”, kielégíti majd a szocialista állam képviselőit.

Végezetül ejtsünk szót két, mindenekelőtt politikai stílusában szokatlan vitacikkről is. Juhász önironikus hozzászólása [10/b] reményvesztettsége miatt érdemel különleges figyelmet — ez is újdonság egy szocialista reformvitában. A szabályozott piacgazdaság lehetséges típusairól való álmodozás kigúnyolása, akárcsak a konkrét reformprogramok megítélésében érezhető tanácstalanság a szerzőnél a kirívóan rossz gazdasági induló feltételek mellett, bevallottan a liberalizmusmodell megingása okozta bizonytalanságban gyökerezik. „A gazdasági liberalizmus értékeit nálunk jobban őrző világ is bajban van. Ott is koncepciók kavarognak” — írja Juhász mintegy Bácskaiéknak válaszolva. Az elméleti perspektíva elhomályosulásának e (mármár büszke) beismerése a reform önkritikájának erősödését példázza. Akkor is, ha e vallomást általában a „még mindig az a legkisebb rossz, ha reformálunk” elkötelezettsége egészíti ki sajátos optimizmussal.

A terápia-vita *Érdekek és ellentétek* című hozzászólása [13/a] távolról sem önmarcangoló kétségeivel hívja fel magára a figyelmet, hanem épp ellenkezőleg: elsősorban politikai természetű megállapításainak magabiztos radikalizmusával.

„...A reform továbbfejlesztésének érintenie kell a gazdaság valamennyi kulcspontját és nem maradhat meg csak a gazdasági élet területén” — fogalmazza meg előjáróban Bokros, Lengyel, Polgár és Surányi egy „generálreform” igényét. Ennek bevezetését valódi érdekképviselet mellett nyilvános érdekegyeztetési eljárásnak kell megelőznie — folytatják. „A párt vezető szerepének erősítését szolgálja az, ha az érdekek megfelelőbb közvetítése, ütköztetése és harmonizálása érdekében *újraja munkamegosztás alakulna ki a párt szervezetei, valamint a párt és az állami szervek között*; a korábbinál jobban elválna egymástól az operatív és az elvi irányítás” — pedzegetik a szerzők a gazdaság politikai kontrolljának a legutóbbi időkhöz nemigen bolygatott kérdését. Végül hitet tesznek (eufemikus kifejezéssel) az *állami tulajdonosi funkció több szektorúvá tétele mellett is*.²¹

Politikus(i) válasz: reform az „új növekedési pálya” mentén

A bevezetőben tudomány—politika-alkuról szoltunk, s említést tettünk arról is, hogy a vitát az állami vezetés magas szintjét képviselő politikusi hozzászólás [14] zárja, amely a Tardos által vázolt reformprogramot a legátfogóbb bírálóban részesíti.²² (Haladjunk ismét a vitaindítónál alkalmazott tagolás szerint.)

A jelenlegi gazdasági bajok forrását kutatva Hoósnál nem találunk a 68-as reform megrekedésére utaló kijelentéseket. Az „új növekedési pálya” pedig az ő tolmácsolásában egyenesen a legjobb (bár kényszerű) választásként áll előttünk. Sőt, véleménye szerint a reform továbbfejlesztése mindenekelőtt azért fontos, „hogy minél előbb ráállítsuk a magyar gazdaságot az új növekedési pályára”. *Am a mechanizmusreform önmagában nem lehet gyógyír a bajokra, miután az aktuális gazdasági nehézségek sem elsősorban a reformfolyamat megtorpanásának következményei.*

A szerző itt ráérez egy kvantifikációs problémára: a reformerek inkább tételezik, mintsem bizonyítani tudnák, hogy a 68-as reform visszafordítása a legfőbb felelős a jelenlegi gondokért. Ennélfogva annak hangsúlyozása, hogy már a 68-as reform első „néhány szép éve” is sok szempontból a kedvező világkonjunktúrának volt köszönhető, vagy annak esetelése, hogy a hetvenes évtizedben mily nagy mértékű cserearány-romlás kellett elszenvednie a magyar gazdaságnak, egy szóval az — elsősorban külső — *reálfeltételekre* történő számszerű hivatkozás nem tekinthető Hoós részéről egyszerűen a „dolgok nagyon bonyolultak és rajtunk kívül álló okokra vezethetők vissza” szokásos politikusi röpösztjának. Az állítás lényege az új reform gyakran hangoztatott *közvetlen válsághárító szerepének megkérdőjelezése*. A reform szükségességének elismerése — jelzi Hoós — még nem jelenti az elégségesség kimondását is.

Az „új növekedési pálya” mentén való haladás és a reform továbbvitelének fogalmi összemosódása ugyanakkor magától értetődően vezet bármely radikális fordulat kimondásától való tartózkodáshoz. (Hasonlóképp: a rövid és hosszú táv, a konszolidáció és reform összefüggéseinek negligálásához.) A két fogalom jövőre vonatkozó összeházasítását persze a reformközgazdászok is üdvözlík, ám a jelenben a kiegyensúlyozott, intenzív gazdasági fejlődés homályos ígérete nem ellensúlyozhatja a szemükben az újraközpontosítás és a restrikció kézzelfogható tapasztalatait. *A terápia már évekkkel ezelőtt megkezdődött*, ha mindenáron markáns fordulatról akarunk beszélni, ez feltehetően a szerző véleménye szerint 1978—79-ben következett be, amire pedig szükség van, az nem más, mint hogy e fordulat szellemében vigyük tovább a megindult folyamatokat. „Intézményesen folyik a gazdaságirányítás átfogó korszerűsítése, mégpedig azzal az igénnyel, hogy az eredményekből amit lehet, már 1985-ig... hasznosítsunk és a VII. ötéves tervidőszakban már egy lényegesen továbbfejlesztett rendszer működjön.” A hangsúly ily módon a *folyamatosság*on van, ámbátor a továbbfejlesztett rendszer itt is — akárcsak Tardosnál — az évtized közepén kezdi

majd működését, ami a kontinuitás mellett a váltás tényére is utal. Mit tudhatunk meg erről, mi Hoós reformprogramja?

Pozitív kifejtést nem kapunk. Helyette egyfajta általános jóváhagyását tapasztaljuk az elhangzott reformindítványoknak. Az alábbi megszorításokkal: „...e javaslatoknak a gyakorlati bevezetéshez szükséges konkrét kidolgozottsága — beleértve társadalompolitikai hatásuk értékelését is — még csak a kezdetén tart. Több kérdésben még a szükséges elméleti tisztázás sem történt meg (például az államigazgatási és tulajdonosi funkciók tekintetében). Nem lehet figyelmen kívül hagyni a javasolt változtatásokkal járó társadalmi konfliktusokat sem, amelyekre ugyan utalnak a vitázók, de nekem úgy tűnik, hogy e konfliktusoknak sokkal nagyobb jelentőséget kell tulajdonítani.” E kiegészítések után aligha vehetik a vita résztvevői kötelező ígéretnek Hoós egyetértő szavait.

Reform? Igen, de óvatosabban, átgondoltabban, felelősebben — ez a reformereknek címzett üzenet. Radikális liberalizálás nélkül (Hoós itt Antalra hivatkozik) és a gazdaságpolitika egyidejű fejlesztésével (lásd Hoch), nem feledkezve meg arról, hogy „a piaci erőket még a legliberálisabb kapitalista országokban is kisebb-nagyobb mértékben korlátozzák”. Túl sok talán a „de”, és kevés a konkrét reform-mondandó (Hoós ugyanis a Tervhivatal kebelén belül folyó reformelőkészítő munka részleteibe nem avatja be vitapartnereit) ahhoz, hogy a polémia résztvevői elengedhetetlen reálpolitikai megfontolásnak tekintsék Hoós megszorításait, s ne merülne föl az időnyerés kétélye.

Különösen így van ez akkor, ha azt vizsgáljuk, miként körvonalazza a szerző az állam funkcióit a válaszcikke címében előforduló intés („Ne feledkezzünk meg a gazdaságpolitikáról”) kapcsán. Például, Tardos alapvetőnek tartott reformötletét, a holdingot félreteresi az elméletileg még tisztázandó (értsd: nem biztos, hogy megemésztendő) dolgok közé. Az operatív központi beavatkozások utóbbi években történt megsokszorozódását egyöntetűen bíráló hozzászólásokat megválaszolatlanul hagyja.²³ A „mit tegyen és mit ne tegyen az állam?” vitájában Hoós ugyan nem foglalkozik közvetlenül állást, amikor azonban a gazdaságpolitikai célok ártértékeléséről beszél, úgy tűnik, igen széles körben és nagy mélységben szemléli az állam (nem tudni, pontosan milyen típusú) gazdasági feladatait. A legfontosabbnak itt is azt tartja, hogy e célkitűzéseket „az új növekedési pálya igénye, s az azon való haladás követelménye alapján szükséges konkretizálni”.

Bár többször is leszögezi, hogy a gazdasági bajokra nincs csodagyógyszer, az „új növekedési pálya” mégis csaknem ezt a szerepet tölti be nála a reform belső paradoxonainak feloldásában. Lehetséges, hogy — dacára a szerző néhány vitapartnere által táplált reménynek — reform ellen mégis van orvosság?

Reformalku a tudomány és a politika között: hipotézisek²⁴

Ezzel vissza is érkeztünk a tudomány és a politika között folyó reformalku területére. Vajon nem túlságosan fellengzős kifejezés itt az alku? Nem lenne tényyszerűbb, ha inkább párbeszédről, alkalmasint vitáról szólnánk? Vajon valóban elkülöníthetők-e a két fél taktikái, egyáltalán létezik-e a tudománynak valamiféle hatalma a politika felett? Vannak-e továbbá a feleknek olyan különérdekeik, melyek értelmessé tehetik az alkufogalom használatát, mondjuk a reformkérések, reformajánlások kifejezésekkel szemben? Szabhat-e a javaslattevő feltételeket a javaslatok elfogadóinak?

Nem lenne-e valóságshűbb az alternatíva-kimunkáló tudomány és a választókorrigáló politika szokásos modellje, ahol azért az előbbi természeténél fogva radikálisabb, míg az utóbbi hajlamosabb a kompromisszumokra? Így, ha érdekeik nem is, viselkedésük eltérhet egymástól, átmeneti összeütközéseket eredményezve. Vajon nem feszítjük-e túl a fogalmi kereteket, amikor ott is alkut emlegetünk, ahol a résztvevő felek szervezetileg nehezen körülhatárolhatóak, érdekeik még a megszokottnál is kevésbé mérhetőek, egyértelműek és stabilak, továbbá a megegyezéstől várható nyereségek nemegyszer túlságosan is áttételesek?

Kétségtelen, hogy a reformfolyamat hosszú recessziós szakaszaiban nincs sok veleje alkut, defenzív alkuperiódust emlegetni a tudomány és a politika kapcsolatrendszerében. Ilyenkor a tudomány meglehetősen eszköztelenül, kiszolgáltatva áll, erejéből legfeljebb néhány apró kritikai fellángolásra ha futja. Patetikusan szólva: őrzi a tüzet. Ha erre egyáltalán módja van. Finoman ellenez, tompít — és készül az újabb reformra. Vagy egyszerűen hallgat.

Mi kölcsönöz hát neki némi hatalmat az offenzív reformszakaszokban? Befolyását korántsem pusztán önmagából, a tudományos igazságok „kérelhetetlen” erejéből meríti, példa erre kisemmizettsége a defenzív időszakokban. Jóval inkább vita-, illetve alkupartnerei megosztottságából és bizonytalanságából, pontosabban szólva, a politikai szférában működő potenciális szövetségeseinek viszonylagos megerősödéséből, esetleg győzelméből. Ez teszi a reformer közgazdaságtudomány számára végső soron azt is lehetővé, hogy a nyilvánosság elé lépjen, ami elengedhetetlen feltétele alkuereje érvényesítésének. Ilyen alkalmakkor — összefüggésben a párhuzamos gazdasági nehézségekkel — a tudomány a „minden titkok tudója” szerepében is könnyebben mozoghat, hisz veszélyhelyzetben szakértelme felértékelődik. (Reformer önróniával szólva: az udvari bolond szerepköréből, akinek frappáns igazságaira nem kell komolyan odafigyelni, előléphet jóvendómondóvá, alkalomadtán alkimistává, akitől már egyenesen csodákat várnak.) Szükség lesz tehát rá úgy is, mint a gazdasági bajokat előidéző politika bírálójára, új receptek megfogalmazójára és egyáltalán: hivatkozásra — legitimációs alapra. Egyszóval igénylik mint „írastudót”.

A tudományos közvélemény már egyszer megszerzett befolyásának ingatag voltát ugyanez magyarázza: informális szövetségei egy idő után már nem képesek elviselni a tudomány inherens radikalizmusát (mely minden önkorlátozás ellenére a szellem palackból való kiengedésének mintáját követi), s maguk a politikai szövetségesek lesznek kénytelenek időről időre megregulázni mértéket tévesztett „segítőársukat”.

Innen ered az alkuban megfigyelhető taktikák felemás természet. Kövessük először nyomon a tudomány viselkedését. Az offenzív szakaszban (most csak ezt vizsgáljuk) egyrészt, ha fel is puhul némiképp, tovább működik a hagyományos önmérséklet, egyebek között a lehetséges szövetségesek megtartása végett. Másrészt viszont a tudomány körében megfigyelhető egy erős radikalizálódási irányzat is: nem csupán a régóta felgyülemlett és most kitörő gondolatok ösztönös kavargása következtében, nem is egyszerűen azért, mert képviselői nem tudhatják, mikor szorulnak ismét háttérbe, hanem azért is, mert a gazdasági helyzet és a jövő kilátásainak meglehetősen sötét színekkel való ecsetelése (egyfajta riasztás vagy ijesztgetés) az alku elengedhetetlen kellékének számít, az egyetértők szolidaritásának megszilárdítása, valamint az ellenzők reformhajlandóságának gyarapítása céljából. A tudomány és politika közötti hosszú távú reciprocitási kapcsolatok kialakításának reménytelensége persze veszélyeztetheti a józan alkumagatartást, ugyanis túlzott kockázattal való vállalkozásra sarkallhat azzal, hogy elveszi a jövőbeli nyereségért hozott jelenbeli áldozatok értelmét.

Lássuk most a másik felet, a reformerekkel valamelyest rokonszenvező, hezitáló, de időnként a nyilvános párbeszédre és közvetítésre is hajlandó politika tipikus magatartását. Talán nem meglepő, hogy ez is elég ambivalens. Egyfelől — a korábban jelzett okokból — képviselőinek szüksége van a tudomány kölcsönözött „nyelvre”, amelyen az eddigiekben elhanyagolt vagy egyenest vesztetve szenvedett érveiket megfogalmazhatják és közzétehetik. Igénylik továbbá a „túlélési” javaslatokat, a konzervatív ellenfeleiket gyengítő érveket és részben érdekük a felhalmozódó indulatok ellenőrzött levezetése is. A tudományos és a politikai pályák közötti érintkezések (a közös testületekben való részvételtől kezdve a tanácsok adásán, illetve elfogadásán át egészen az életutak találkozásáig, illetve átváltásáig) ugyancsak a békés együttélés mellett szólnak. Mindez nyilvános fórumok teremtésére, a tudománynak a döntések közelébe engedésére, a reformközgazdászok óvatos bátorítására ösztönzi a politika számos képviselőjét.

Másfelől azonban érdekük a mind magabiztosabbá váló tudomány fékezése is, annak érzékeltetése, hogy a végső döntések, illetve a tabuk körének újrameghatáro-

zása továbbra is a politika kezében van, nem beszélve magának a tudománynak az egzisztenciális kérdéseiről. A reformfolyamat továbbvitele rajtunk áll vagy bukik — nyilatkoztatják ki egyúttal —, mi határozzuk meg annak végső irányát, sebességét és mélységét. A reform mindenekelőtt *gazdasági-szakmai* probléma, semmi szükség arra, hogy társadalmi modell-kérdéssé növezzük, állítólagos bálványokat döntögetve, nem létező társadalmi mozgalomra apellálva. Könnyen provokatívá válható, hangzatos megoldások helyett felelős realpolitikát!

Amíg a tudomány—politika-alku nyilvános eseményein részt vevők magatartásáról lehet némi tudomásunk, a reformok ellenzőinek — többnyire a színpadok mögötti — viselkedéséről úgyszólván semmi kézzelfogható ismerettel nem rendelkezhetünk a politikai szférában. Viszonylag keveset tudunk arról is, hogy milyen mozgatórugók irányítják az alkumódszereket, mit nyerhetnek-veszíthetnek a részt vevő felek az alku végeredményeként. Elképzelhető, hogy a tudomány — akárcsak a partner feletti hatalom ügyében — itt sem igen képes felmutatni az alku fogalmának értelmes használatához szükséges alapvonást: az *alku nyomán várható nyereséget*?

Lehet, hogy nincs többről szó, miként azt maguk a reformerek is nemegyszer érzik, mint egyszerű színjátékról, melyben a tudomány képviselői befolyásosnak állítva be magukat, taktikáznak, harcolnak, engedményeket tesznek, a politika pedig ezt időnként kegyesen engedélyezi a számukra? Nem kétséges, a partner feletti hatalom látszatának erősítése minden alku-taktika fontos mozzanata, a színjáték-modell viszont nem ad választ arra a kérdésre, hogy a politika miért megy időnként bele önszántából a játékba. Megszorul, tanácsot kér — a legcsekélyebb hatalmi alárendelődéssel nélkül? A tudomány ezt megadja, s nem lenne más célja, mint hogy megfogalmazott igazságait elismertethesse, fontosságának pusztá tudata kielégíti?

Igen ám, de a reformer közgazdaságtudomány nem csupán néhány tudományos igazság érvényesülését veszítheti, ha nem használja ki azt, hogy szolgálataira hirtelen szükség támad. A tudományos öngazdolódás és presztízs mellett ugyanis alkalmasint léte is kockán foroghat. Főként abban az értelemben, hogy képviselőinek részben le kell mondaniuk gyakran „hivatalossá” merevülő hivatásukról, a reformer *mesterségről*. S fordítva: az alkutól elvárható nyereség egyebek között e szerep intézményesítése, legalizálása. Korántsem egyszerűen önérték által vezetve, hanem épp annak tudatában, hogy ezen intézményesülés nélkülözhetetlen feltétele a tudományos eredmények politikai elfogadtatásának is. Reformközgazdász valódi reformok nélkül nem igazán életképes.

A tudomány alku-erejét emellett növelheti, ha a politikának pedig ezt az ajánlatot bizonyos körülmények között érdemes elfogadnia. Ez az ajánlás—megengedés-viszony mégsem azonos a tudománynak a reformalku defenzív szakaszában megfigyelhető kiszolgáltatottságával, mert a politika most már tisztában van azzal, hogy az ajánlások teljes elutasításának komoly ára lehet. Ha a reformot nem is támogatja mozgalom, tudományos képviselői imitálhatják azokat a társadalmi erőket, közvetíthetik (előrevetíthetik) azokat az elégedetlenségeket, amelyek a reform elmaradása esetén szabadulhatnak el. (Lásd például az aktuális lengyel állapotokra való utalásokat a vitában.) E virtuális mozgalomba belefeledkezve öltik azután a szokásos reformajánlások néha valósággal követelések formáját. Jelző-szerepük ellenben elvitathatatlan: ha másra nem is, egy esetleges recentralizációs fordulat előjeleire bizonyosan figyelmeztetni tudnak, melytől politikai partnereiknek is jó okuk van tartani.

A tudomány alku-erejét emellett növelheti, ha a politikának fontos külföldi (gazdasági) reputációja, mindenkori tisztánlátása, valamint a hivatalnok-értelmiség alsó-közép rétegének lojalitása. Ugyanakkor sok minden csökkenti is azt: 1. e hivatalnok-értelmiség szakértelmének gyarapodásával a politika reformügyekben közel önellátóvá válhat; 2. az alku során a tudománynak nyílt lapokkal kell játszania, miközben sötétben tapogatózik, amikor partnere (aki egyben a politika konzervatívabb szárnyának magatartásáról szóló értesülések monopolistája is) várható viselkedését kívánja kifürkészni; 3. bár a politika egyes képviselői maguk is hamar felismerhetik a reformok szükségességét, mint „vásárlóknak”, módjukban áll szívességeként beállítani reformhajlandóságukat, amikor a tudomány az átfogó reformtervekkel

előáll; 4. végül ha a politika túlságosan alacsonyra száll vagy a tudomány túl magasra emelkedik az alkuban és az csöddel fenyeget, a reformereknek aligha nyílik szervezett lehetőségük „munkalassítás” vagy „sztrájk” formájában szakértelmük visszavonására, illetve arra, hogy az imitált mozgalomhoz forduljanak segítségért.

A politika válasza az alkuban: e mozgalom valóban csupán közvetett virtuális jellegének (a reformközgazdaságtan „kormánypártiságának”) fenntartása a megnyesegedett követelések részleges kielégítésével. A politika részéről a lojalitás megtartásáért hozott áldozat egyebek mellett a reformtudomány intézményesítése is, ám az ijesztgetés e fél alkumódszereitől sem idegen: általában az anarchia, a szélsőséges társadalmi differenciálódás, rekapitalizáció stb. (a „szocializmustól idegen” jelenségek szaporodása) tartozik a felidézett rémképek közé, célzottan pedig a reformközgazdaságtan törvényesítési folyamatának felfüggesztése.

Az elmondottak összefoglalásául: a reformfolyamatokat logikai alapon vizsgálva, kételyeink támadhatnak a gazdaságpolitikát megalapozó, azt szolgáló és propagáló, esetleg bíráló tudomány szokásos ábrázolásával szemben éppúgy, mint néhány, oly sokszor ismételt antinómia kizárólagos magyarázó erejével kapcsolatosan (a tudomány természeténél fogva erőtlenség, naiv, absztrakt és radikális, a politika viszont befolyásos, realista, konkrét és konzervatív).

Egyértelmű alá- és fölérendeltségi viszony tételezése helyett inkább egy *érdekegyeztetési eljárás* felvázolásával kísérletezhetünk: a feleknek bizonyos mértékig módjukban áll érdekeik (kompromisszumos) érvényesítése, miközben a partner viselkedését illető várakozásaik kölcsönösen függnének egymástól kockázat és bizonytalanság mellett.

Azt is mondhatnánk, hogy egy *kétszemélyes, nem kooperatív, változó összegű játékot írunk körül*, ahol a közös és ütköző érdekek párhuzamosan jelentkeznek, és az egyik fél — nem biztos, hogy mérhető — nyereségének növelése nem eredményezi feltétlenül a másik nyereségének csökkenését. (A nem kooperatív jelleg kikötése adott esetben az egyéb szereplőkkel létrehozható koalícióknak a vizsgálatból történő — mint említettük, pusztán didaktikailag indokolt — kirekesztéséből ered.)

Az alku résztvevőinek preferenciái természetesen nem azonosak, ám a felek közt folyó kommunikáció során létrejöhetnek érintkezések közöttük. (Sarkítva: a tudománynak sem érdeke a politikai káosz, a politikának sem érdeke a gazdasági csőd.) Az alku közvetlen tárgya maga a reform, melyet a tudomány „bocsát áruba”, s a tárgyalás e jószág (vagy szolgáltatás) mennyiségéről, minőségéről és időzítéséről folyik, több iterációval, de a stratégiák esetlegessége és az információk torzítása miatt korántsem a biztos megegyezés (a tárgyalási egyensúly) reményében. Az esetleg létrejövő „egyezség” nem kötelező érvényű egyik fél számára sem. A szereplők meglehetősen tudatossággal, ám a partner várható magatartását kevéssé ismerve érintkeznek egymással, tájékoztatást, ajánlatot, ígéretet, puhatolózást, kecsegtetést, visszautasítást, elfogadást, ijesztést stb. áramoltatva. Eltérő alkuerejük *nem zárja ki eleve* a tárgyalások lehetőségét.²⁵

Reformalku a tudomány és a politika között: a vita tanúsága

A reformalku kísérleti fogalmának bevezetése és a tudomány—politika-alku megértéséhez való felhasználása után vizsgáljuk meg, vajon hipotetikus megállapításaink miként illeszkednek a fentiekben elemzett nyilvános reformvitához.

Azonnal szembeütő a polémia radikális indítása, és ilyen értelemben végig magas hőfoka. *Helyzetfeltárást és őszinte tájékoztatást! A nyílt gazdaság — létszükséglet, Társadalmi önvizsgálatra is szükség volna, A magyar társadalom — felnőtt társadalom* — hangzanak a HVG által adott alcímek, jelezvén, hogy az eszmecsere az offenzív reformalku sűrűjében folyik. A reformergárda ideológiailag nagyjából egységes, tudományos kérdésekben pedig nem leplezi megosztottságát és bizonytalanságait. A reformközgazdaságtanon belüli kényszersolidaritás mérséklődése itt az erő és ma-

gabiztosság csálthatatlan jele, még ha a paradoxonokban folyó gondolkodás rontja is képviselőinek alkupozícióit.

A hozzászólók körében határozott a *defetiszizálás* igénye,²⁶ az új reformot alulról támogató társadalmi szövetségesek keresésének vágya, valamint az a remény, hogy a reform előkészítése nyílttá tehető. Egészen egyértelmű ugyancsak a gazdaság határainál nem megálló, elkötelezetten fordulatként vállalt „generál-reform” valamilyen mértékű követelése. A reform elhalasztása a gazdasági bajok válságba fordulását vonja maga után — így az ijesztés, bevezetése viszont csak javíthat (legalábbis nem ronthat) a gazdaság állapotán — így az egybehangzó ígéret.

Mindez azt tanúsítja, hogy jöllehet az alku offenzív szakaszához érkezett, az igazi alkudozás még nem kezdődött meg. A reformtudomány egyelőre az alku — részéről tekintve maximális — induló feltételeit nyilvánítja ki, s ekkor még nem jelzi, hogy nagy vonalaiban miként képzei a végső kompromisszumokat. (A megegyezés hiányzó körvonalai a politika válaszából kezdenek csak halványan előtűnni.) A hozzászólások hangneme persze távol áll attól, hogy követelőző lenne, a megszokottnál mégis kevésbé rábeszélő jellegű. Noha a funkcionális gazdaságirányító (mindenekelőtt pénzügyi) szervek kapják meg a legtöbb elismerést s szerepelnek a leginkább a távlati reformprogramokban is, egyelőre — legalábbis nyílt színen — nem igazán jelentős a reformereknek az a hagyományos elvárható törekvése, hogy modus vivendi alkítsanak ki a politikai szférával (példa erre a folyó gazdaságpolitika egyöntetű bírálata).

Erős a bizalmatlanság és félreérthetetlen az igény az intézményes biztosítékokra. A reformer közgazdaságtudomány továbbra is szakadást érez saját álláspontja és a politikáé között, hiányolja e téren a — legalább 1972 óta megbomlott — közmegegyezést, és amikor kimondva-kimondatlanul valamilyen „társadalmi szerződés” megkötését sürgeti, ezt nem utolsósorban a tudomány és a politika áhított reintegrációja (a reformerség normális állapotának visszaállítása) reményében teszi. Hol van már a hatvanas évek végén uralkodó „szabadlyozási mítosz”? Hol van már az a hit, hogy a fő gazdasági szabályozók megfelelő beállítása után a gazdasági intézmények (egyfajta önfejlődés eredményeként) saját jószántukból alkalmazkodnak majd az új játékszabályokhoz, a gazdaságirányítás intézményeinek minden komolyabb előzetes reformja nélkül is? Helyébe egy erőteljes *institucionalista szemléletmód* lépett, olyan nagy horderejű intézményi reformjavaslatok forognak, melyek a reformnak a gazdaságirányítás berkeiben található hagyományos szövetségeit is joggal sodorják bizonytalanságba saját jövőjüket illetően.

Térjünk át a politika reagálására. A keményebb — ideológiailag magabiztosabb — visszavágás helyett a politika választát egyelőre látszólag a bizonytalanság uralja. Látszólag — mondjuk —, mert a külsőségek erre utálnak: egyfelől maga a vita szokatlan nyilvánossága, a záróciikk tépelődő hangneme, másfelől pedig a vázolt reformterveknek, ha nem is elfogadása, de nem azonnali elutasítása, ideológiai üzenetüknek, ha nem is átvétele, de nem helyből történő visszaküldése. A politika hangja tiszteletteljes a tudomány iránt, együttgondolkodásra felszólító, bár voltaképpen alig kötelezi el magát és az aktuális gazdaságpolitikát érintő heves támadásokra sem válaszol.

Radikalizmusra nem ellenradikalizmussal felel, néhány alapkérdésben mindazonáltal határozottnak mutatkozik. Jelzi, hogy amit és ahogy a reformerek javasolnak, az sok, hirtelen és veszélyes. Más szóval a megegyezésnek jóval a tudomány által megállapított induló feltételek alatt, hosszadalmas tárgyalások végeztével kell létrejönnie. A megegyezéshez vezető engedményeket a politika nyújtja (már egy idő óta folyamatosan), nem pedig valamely társadalmi mozgalom, illetve annak tudományos képviselői kényszerítik ki; ily módon szó sem lehet garanciákról. Hasonlóképp generális reformról sem. E helyütt komoly figyelmeztetés hangzik el, tartalma: aki nincs tekintettel bizonyos „külpolitikai következményekre”, a „társadalom konfliktustűrő képességére”, esetleg „társadalmi méretű robbanást” kockáztat.²⁷ „Ne feledkezzünk meg a gazdaságpolitikáról” — e figyelmeztetés az alku szempontjából kettős jelentést hordoz: egyrészt a gazdaságpolitika átalakításának plusza — tekintettel az oly sokat emlegetett konfliktustűrő-képességre — várhatóan legalább akkora mínusszal

egyenértékű a mechanizmusreform oldalán; másrészt a gazdaságpolitika megváltoztatása az adott összefüggésben az „új növekedési pálya” igényeinek mind teljesebb kielégítésével egyértelmű, melynek újraközpontosítási tendenciái a reformerek számára nem sok jót ígérnek. A „reform reformja” kifejezésnél ezért a „továbbfejlesztés” jelszava *kétszeresen is kevesebbre* utal, hiszen ez utóbbi a már megkezdett gazdaságpolitikai irányzat továbbvitelét is sejteti. A politika itt ismét nem hagy kétséget: a „reform reformjától” nem pusztán elvont ideológiai okokból idegenkedik, hanem saját kedvenc gyermekét is félti.

Talán nem tévedünk nagyot, ha az „új növekedési pálya” mellett bábáskodó politikusnak a tudományhoz intézett gazdaságpolitikai figyelmeztetéseit így fordítjuk le: mi néhány évvel ezelőtt megindítottunk egy — ha úgy tetszik — reformfolyamatot, s továbbra is vállalkozunk ennek megmondott kibontakoztatását. Reálpolitikai szempontból egyedül mi lehetünk e továbbfejlesztés letéteményesei, a bizalmatlanságot sugárzó bírálatok és a közös ellenfelet mozgósító követelések csak nehezítik a dolgunkat. A folytonos kritika helyett inkább szakmai tanácsokat várunk. Egy kis hűhó a reform körül persze nem árt, ám nemigen vezet jóra, ha hívei túlbecsülik saját jelentőségüket.²⁸

Vajon elegendőek-e ezek a figyelmeztetések ahhoz, hogy a reformközgazdaságtan alacsonyabbra szabja alkufeltételeit, vagy a politikának — ennek első lépéseit látjuk most — az ideológia nehéztüzsérgét is be kell vetnie? Vajon a tudomány, ha visszavonul, újfent egy hosszabb defenzív szakaszba jut, vagy csupán az offenzív perióduson belüli átmeneti megtorpanásról beszélhetünk majd? Olyan kérdések ezek, melyekről a reformalku fenti pillanatfelvétele alapján legfeljebb borúlátó jóslatokat közölhetnénk, ám higgadt válasza rájuk egyelőre bajosan futja. Addig sem hiábavaló talán, ha a jelenlegi reform-offenzíva adományozta vizsgálódási körülmények között egy pillanatra lefékezve a reformgondolkodás bizonyos fokig önmagát is a tudományos elemzés tárgyának tekinti. Abban a reményben, hogy gyakran épp a különös alaphelyzetek és a rendhagyó eszmecserék feltárása vezethet a reform mindennapjainak mélyebb megértéséhez, a reformer-önismeret gazdagításához. Egyebek között olyan felismeréseken keresztül, melyek segítségével nemcsak a tudomány—politika-részalku vizsgálatánál alkalmazott nyers feltevéseken finomíthatunk (itt mindennekelőtt a politika viselkedésmódjainak behatóbb elemzésére és az egyes reformer-típusok árnyaltabb megkülönböztetésére gondolok), hanem esetleg a tágabb reformalku mindeneddig alig nyomon követhető folyamataiba is bepillantathatunk.

JEGYZETEK

E cikk megírása közben nagy segítségemre voltak G. T. Rittersporn tanulmányai, illetve a vele folytatott beszélgetések.

1 A magyar szerzők művei közül lásd: [29, 32, 36, 37, 39, 40, 45, 47, 133, 141, 142, 143, 159, 165, 182, 183, 187, 188, 189]. A jóval gazdagabb külföldi irodalomból néhány, közelmúltban megjelent, összefoglaló munkát emelek ki: [209, 210, 211, 212, 213, 217, 220, 221, 223, 224, 225, 226, 227, 229, 230, 233, 237, 238, 239, 240, 242, 243, 244, 245, 246, 250, 251, 253, 255, 256, 257, 258, 259, 261, 267, 269, 270, 271, 272].

2 A magyar szakirodalomban Berendé, Nyersé és Szamuelyé az érdem, hogy a reformhullámok fogalmának bevezetésével elsőként tesznek kísérletet a szocialista gazdaságpolitika történetének ciklikus magyarázatára [39, 152, 189]. Az úttörő próbálkozás rászolgál a gyors helyeslésre (lásd Bródy [45]), hasonlóképpen az első megállapítások kritikus továbbgondolására. Mindenekelőtt arra, hogy 1. mélyreható történeti elemzéssel igyekezzünk ellenőrizni a ciklus létét, pontosabb képet adva a fordulópontokról, a keresztbe tört ciklusfolyamatokról és a hullámok leszálló ágairól; 2. kísérjük meg, ha kell, elválasztani a tényleges reformok és a „szocialista gazdasági liberalizmus” elméletének történetét; 3. végül, de nem utolsósorban próbáljuk meg feltárni a ciklikus mozgást fenntartó mechanizmusokat is. Az első feladat egyelőre megoldhatatlannak látszik, a másodikra egy későbbi cikkben szeretnék visszatérni, a harmadik elvégzéséhez pedig ezt az írást szánom egyik előtanulmányul.

3 Lásd például az [57, 166] tanulmányokat vagy a hetvenes évek esettanulmányos irodalmát,

valamint a bérézzel kapcsolatos munkásmagatartásokat vizsgáló szociológiai munkákat. A tapasztalati tudásanyag elemző feldolgozásának első lépéseiről lásd Laky [125, 126, 127] írásait.

- 4 A kísérlet során az alábbi művekre támaszkodom: [216, 231, 232, 235, 236, 260, 267, 273], anélkül hogy fogalmi apparátusukat a maga gazdagságában tételesen használni tudnám. Ez annál is nehezebb lenne, mivel ezek az eszközök elsősorban a béralku, a nagy gazdasági szervezetek közötti — többnyire nyílt és rendezett — alkufolyamatok megismerésének termékei a vegyes gazdaságokban, így közvetlen alkalmazásuk aligha volna akadálytalan az általam választott részalku vizsgálatában. A legközelebb még talán a „tervezők” és a „kormány” közt folyó alku sémája (lásd például [235]) áll tanulmányom tárgyához. Külön kérdés, hogy a fogalomátvétel vajon segíti-e az elemzést és magyarázatot.
- 5 Hogy pontosan mikor is? A reformhívó tudósok a hetvenes évek második-harmadik harmadában sem szüntek meg „dohogni” az általuk recentralizációnak nevezett folyamat kiterelvényesedése láttán. Nézeteiket részben publikálhatták, s léteztek olyan kutatási programok, amelyek a 68-as reform bevezetésekor kevéssé feltárt szakterületek (gazdaságpolitika, vállalat) vizsgálatát tűzték ki célul. A védekező helyzetből offenzívába való átmenet tettenérését végül az is nehezíti, hogy gyakran a recentralizáció szószólói is reformpárti terminológiában fogalmaztak a központi irányítás és a vállalati önállóság párhuzamos erősítése képlékeny jelszavának oltalmában. Az elmélettörténet-írás mindazonáltal bizonyonnyal valahol az MSZMP KB 1977-es „struktúra” és az 1978-as „új növekedési pálya” határozata között vonja majd meg a választóvonalat (hogy a gazdaságtörténet-írás hol, az már jóval nehezebb kérdés).

A recentralizációs folyamatokat tüstént bíráló és az eredeti reformelképzelések mellett kitartó, komolyabb hatású művek közül lásd [18, 31, 48, 57, 70, 71, 88, 101, 102, 103, 125, 126, 131, 134, 144, 166, 167, 169, 181, 185, 192, 193, 194, 195, 196, 203, 204], továbbá a Magyarországon ekkortájt felívelő esettanulmány-irodalmat, például [196]. A hetvenes évek közepén főként a Nehézipari Minisztérium vezetése által megfogalmazott iparirányítási elgondolások értékelését lásd az Alku, asszimiláció, alku című írásomban [196].

- 6 Akárcsak általában, a netvenes évekről is hiányoznak a kortárs elmélettörténeti feldolgozások. Ezek esetükben csupán néhány felületen megállapításra futja:

1. A szocialista piacgazdaság elméletével, illetve annak történetével foglalkozó, alighogy megkezdett alapkutatások Magyarországon az évtized elején lényegében leállnak, s mindenekelőtt a közvetlen tervgazdaság beruházási ciklusai (Bauer), valamint a hiánygazdaság (Kornai) vizsgálatának adják át helyüket.

2. A reformközgazdászok adósak maradnak a szintetikus jellegű elméleti művekkel, s kevés kivétellel (Antal) a recentralizációs folyamatokat is jobbára parciális szemléletű írásokban elemzik.

3. Megerősödik viszont egy empirikus közgazdasági-szociológiai irányzat (vállalati esettanulmányok, munkaerőpiaci elemzések, a második gazdaság vizsgálata), ám ez is komoly összegzési gondokkal küzd akár a kutatás módszertanáról és választott értékeiről, akár pedig az eredmények általánosíthatóságáról essék szó.

- 7 Az elmúlt öt év magyar folyóiratirodalmán itt nem futhatunk keresztül. Az „Áttörést” mindenképpen Nyers és Tardos első közös tanulmánya jelképezi [153], de az alábbi munkák is fontos állomásai a reformelmélet kibontakozásának, szoros összefüggésben az „új növekedési pálya” recentralizációs mozzanatainak bírálatával [19, 20, 21, 22, 23, 24, 26, 27, 28, 29, 33, 34, 35, 41, 42, 43, 44, 46, 56, 59, 72, 73, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 107, 109, 110, 111, 121, 122, 123, 124, 127, 128, 129, 132, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 154, 164, 168, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 184, 186, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 205, 208].
- 8 A reformerek körében „reform-ellenzékinek” nevezett gondolkodásmódnak a hatvanas évek közepe óta első nyilvános és nem egyszeri-véletlenszerű jelentkezése figyelmeztető tény. Áttételesen a politikai szféra megosztottságára utal, illetve arra, amint azt látni fogjuk, hogy a reformgondolat ösztönös radikalizálódásával épp a reform reform volta kezd esetleg kockán forogni, s ez működésbe hozza a másik fél önvédelmi reflexeit. B. Nagy [25], Dévai [58], Kozma F. [116, 117, 118], Milanovics [140] vagy Szegő [190, 191] írásainak néhány kitételét elsősorban ilyen jelzésként érdemes felfogni, különösképp némely politikai megnyilatkozás tükrében [67, 76, 77, 78, 79, 104, 108, 156, 157]. Érdekes adalék a politikai megosztottsághoz: a HVG vitanyitó reformprogramja egy időben jelenik meg a radikális reformereket először komolyan bíráló politikai állásfoglalással [76].
- 9 Meglehetősen könnyű lenne a HVG reformvitáját a „cseppben a tenger” analógiájára első lépésben mindjárt reprezentatívnak kikáltani. Bár voltaképp így hiszem, inkább azt a módszert választom, hogy a vita elemzése közben utalok a szélesebb mederben zajló reformeszneccsere eseményeire is (ezért a részletes irodalomjegyzék). A vitát a reformalku általános menete szempontjából tartom reprezentatívnak, amikor viszont alább az eszmecsere rendhagyó jellegről beszélek, ezt a reformalku korábbi stádiumaival való összehasonlításban teszem. Az

elemzést érdemes összevetni az, ugyan nem sok tekintetben analóg, 1962-es szovjet „Liberman-vita” feldolgozással [187, 218, 222, 228, 241, 242, 247, 248, 252, 254, 268]. A HVG-vitáról tudomásom szerint mindeddig csupán X. Richet írt ismertetést [262].

- 10 A vitában összesen harmincan nyilvánítanak véleményt 26 hozzászólás keretében. A résztvevők döntő többsége közgazdasági kutatóintézetek munkatársa. Igazán magas rangú állami hivatalnok csupán az utolsó cikk szerzője. Érdekes tünet a vállalati vezető réteg alacsony képviselési aránya (a mezőgazdaság teljes „némasága”) és a pártpolitikusok távolmaradása a vitától. A vállalatok és irányítószerveik megszokott kölcsönös panaszkodása sem jellemző az eszmecsere: némely vállalatvezetői érdeket a tudomány próbál közvetíteni, az ágazati irányítás azonban képviselő nélkül marad.
- 11 A karakteres megállapítások kimondása, majd a követeléseknek félig-meddig önkéntes módon megemészthetővé tétele, akárcsak ennek fordítottja: a felgyülemlett elégedetlenség kezdeti levezetése, majd amikor a „jó tanácsok” tömege kezelhetetlenné, illetve elfogadhatatlanná válik, akkor e részint váratlan igények felemás csatornába terelése — mindez nem tenné rendhagyóvá a szóban forgó véleménycsere. Ahogy a vita meglehetősen közepes elméleti színvonalra sem, melyről nem pusztán a politizálás kényszere vagy a hozzászólások korlátozott terjedelme tehet. Igaz, számos „dogmatikai” kérdést immár nem kötelező újratárgyalni. Igaz az is, hogy vannak olyan résztvevői a polémának, akik erősen követelik egyes reformkategóriák nem is újra-, hanem egyszer végre következetes végiggondolását [2], [6]. Mégis nehéz elfogadható magyarázatot találni arra, hogy miért hiányoznak úgyszólván a vitából a történeti analógiák, az aktuális összehasonlítások (itt [10/c] kivételnek számít), vagy a mindig idősebb nagy kérdés: „lehetőséges-e egyáltalán a szocialista piacgazdaság?” komolyabb taglálása. A reformképzések rendre ismétlődnek, és sok az indokolatlan kitérő is, nem szólván arról, hogy a HVG szerkesztősége eleve kiszűri a politikai vélekedéseket a polémából.

Az érdeklődő olvasó sajnálattal állapíthatja meg, hogy például az egyébként gyakran szereplő Bauer, Liska, Nyers, Sárközy konkurrens elgondolásait nem láthatja összecsapni a nyilvánosság előtt, akár egymással, akár a „reformellenzék” képviselőivel. A tudományos életben működő „rég” reformer-gárda számos tagja (Balázs, Jánossy, Kopátsy, Mandel, Máriás, Nagy T., hogy csak néhányukat említem) pedig mind a mai napig alig-alig nyilatkozik meg írásban. (A reformbizottságok gazdag kéziratos irodalmával itt nem foglalkozom.)

- 12 Elgondolkodtató tény, hogy e korszak publikus termését a politika és részben a szaktudomány szinte szóra sem méltatja, s még a HVG-vita néhány reformhű résztvevője is a szerző(k) már több alkalommal leszögezett álláspontját (például a követendő gazdaságpolitikáról) hiányolja a rövidke expozéból. Furcsamód az sem kap kellő figyelmet, hogy a vitaindító alapjául szolgáló átfogó programtanulmányát Tardos a szakajtóban előzetesen közzétette [199]. Ez egyben a kormány szinten kiemelt gazdasági intézményrendszer-kutatás (melynek irányításával Tardost 1981-ben bízták meg) első átfogó dokumentuma. Az alábbiakban a vitaindító alapján mindössze kivonatolva ismertetjük reformtervet. Egyebekről lásd Reform: itt és most? c. beszélgetésünket [201].
- 13 Az első Nyikos tollából ered [8], aki felteszi a kérdést: „A terv és a piac szerepét napjainkban jellemző is-is viszonyt felválthatja-e a vagy-vagy alternatívája? Vállalhatjuk-e a piaci szocializmust kedvezőtlen mellékhatásaival együtt?” A szerző, megfedkezve Tardos hangsúlyos tervezéspárti elgondolásairól, megfedi őt azért, hogy nem fordít kellő figyelmet a reform, illetve a szocializmus olyan alapértékei, mint a biztonság vagy a szolidaritás közötti konfliktusokra. Végül udvariasan a politikai, sőt geopolitikai realitásokkal számol, felelősebb javaslatokat vár el vitapartnerétől. Pedig *A piacgazdaság lehetőségei és határai* cím többet sejtet. A szerző, ha nem azt vélelmezné, hogy Tardos a terv és a piac szétválasztását javasolja, hanem inkább azt tudakolná, hogy miként tartja egyáltalán lehetségesnek azok összeegyeztetését, bizony közelebb juthatott volna a vita során egyedül általa taglalt elméleti alapkérdés megválaszolásához. Fontos körülmény, hogy Nyikos ideológiai okfejtését a vitában egyetlen hozzászóló sem viszi tovább, még a hivatalos álláspont képviselőiben sem.

A másik, talán nehezebben tetten érhető, ideológiai természetű bírálatot Hankissól [12/a] kapja a vitaindító. Ő a „cui prodest?” kérdését feltéve veszi célba a reformközgazdászok egyik valóban hagyományosan differenciálatlan alaptételét, a reform és a közérdek azonosítását. Jóllehet, nem állítja egyértelműen, hogy a reform valamifajta „úri huncutságnak” tekinthető, abból azonban, ahogy az eddigi reformpolitikát mint az ellenhatalommal nem rendelkező hátrányos helyzetű rétegek folyamatos elszegényítőjét írja le, nemcsak az a következtetés olvasható ki, hogy óhatatlanul szükség van a reform gyakorlati „közérdekűsítésére”, hanem a székszis is, hogy a reformerek ezt tényleg akarják-e.

A hagyományos „szociálpolitikai” bírálatok mintájára ő is jószerivel maga a reform, nem pedig a reform korlátozottságának számlájára írja a társadalmi differenciálódás kedvezőtlen jeleiményeit, bár valószínűleg nem vélekedik úgy, hogy egy nem reformát gazdaság valóban érvényesíti a reform által megsérthető ún. alapértékeket. „Az nyilvánvaló — írja Hankiss —

hogy önként egyetlen társadalmi osztály vagy réteg sem mond le érdekeinek érvényesítéséről. Még a közügyekért és a közjóért buzgó reformkori nemességnek is szüksége volt az 1848. márciusi sokkra, hogy megszavazza a jobbágyszabadságot. Jóllehet, ez a gondolat sem egyszerűen a reformközgazdászoknak van címezve, mégis, azáltal, hogy a reformnak bizonyos értelmiségi csoportok önértékesítéséért való felfogását is sugallja, akarva-akaratlan megelőlegez egy igen súlyos vádat a hivatalos ideológia kelléktárából. (Ezzel nem áll teljesen egyedül, lásd Sárközy [175].)

- 14 Hoch [2] szögezi le csupán, hogy „nem folytathatjuk ott, ahol — mondjuk — 1972-ben abba hagytuk... erre is áll: nem lehet kétszer ugyanahba a folyóba lépni”, ám írása alapján nemigen derül ki, hogy az 1966—68-as elvek milyen irányú felülvizsgálatára céloz: az 1972-es fordulatot is valószínűsítő, 1966—68-ban sem megszüntetett piacgazdasági korlátok lebontására és/vagy más, ezekhez némiképp hasonló korlátok elviselésére. Hoch reformálláspontjáról lásd [89, 90, 91, 92, 93, 94, 95].
- 15 Antal a következő elemekből építi fel „holtpont”-tételét: stagnáló termelés, csökkenő belföldi felhasználás, szűk keresztmetszetek szaporodása, a strukturális változások lassulása, a vállalatok mozgásképtességének csökkenése. A restriktív exportfokozó és importszűkítő gazdaságpolitika a vállalatok kockázatkerülő magatartásmódját erősíti. Az exportoffenzíva a kivitel gazdaságosságának romlásához vezet. A központi gazdaságirányítás a kényszerlépések sorát teszi a „folyamatokba való korlátlan beavatkozási lehetőség illúziójában”. Elkészt felismerések és kiszámíthatatlan reakciók a gyakori következmény. Antal reformprogramjáról lásd [19, 20, 21, 22, 23, 24].
- 16 Kornai néhány éve elsők között értekezett a reform dilemmáiról [109]. Korábban a magyar gazdasági reform tíz évét értékelő jubileumi tanulmányok jó része is a reform „dialektikus ellentmondásairól”, egyelőre meg nem oldott, de megoldható problémáiról beszélt (lásd például [38, 49, 68]). Szerzőik hangneme egyöntetűen tárgyilagos és optimista: a reform belső konfliktusai elkerülhetetlenek, a kompromisszumos feloldás lehetőségei azonban adóttak, s a reformnak, a megtorpanások ellenére is, módja van a kibontakozásra, az ideális célokra, ha nem is elérésére, de megközelítésére.

Arról, hogy a célok valóban definiálva vannak-e és hogy a hozzájuk történő közeledés vajon hihetőnek tűnik-e, később szólok. Maradjunk most a kompromisszumokról. A józan reformgondolkodás mindaddig nincs komoly bajban, amíg árstabilitás és infláció, teljes foglalkoztatottság és munkanélküliség, nivellálás és differenciálás típusú dilemmákban kell mozognia. Itt a kétoldalú engedmények „jó” döntéseket eredményezve a felvilágosult gyakorlatiaságot jelzik. Ha azonban a reformra mint olyanra vonatkozó rész—egész típusú alternatívák-ról van szó, nem biztos, hogy logikailag elképzelhetők a két véglet közötti átmenetek, az optimális mérték-kombinációk. Meglehet, hogy két megoldás közül értelmesebben mindig csak az egyik választható, s az az esetlegesen vezet a kívánt célhoz. Az is előfordulhat — mint azt majd a reform alulról jövő támogatásával kapcsolatban láthatjuk —, hogy a szélsőségek optimális elegyítésének belső korlátai vannak. (Ez a lehetőség egyébként az előbb említett dilemmáknál is fennáll.)

Ezért érzem gyakorta indokoltnak a paradoxon — erősebb, egyben pesszimistább — fogalmának használatát, korántsem látszólagos ellentmondást értve rajta. Igaz persze, hogy ha a reformelmélet a paradoxonok szorításában nemegyszer logikailag képtelen is a kompromisszumos „jó” döntésre, a gyakorlat ezt nem teheti meg, s kénytelen legalább a „kisebbik rosszat” választani. A kérdés éppen az, vajon e „kisebbik rosszak” egymásutánja az időben a „jóhoz” vezet-e. E kétely minden bizonnyal egyik alapmozzanata a reformer-mesterség belső ambivalenciájának.

- 17 Hoch ezzel a reformközgazdaságtan egyik valóban gyenge pontjára, annak túlzott mechanizmusközpontúságára tapint rá. Arra, hogy a gúnyneveikön „mechanizátoroknak” nevezett szerzők (még ha Tardost nehéz is ide sorolni), keveset törődve a gazdaságpolitika kérdéseivel, óriási támadások kínálnak fel ellenfeleiknek. Igaz azonban, hogy a reformerek menet közben egyre jobban rátárlálnak a Hoch által is pedzegetett „missing link”-re, az infrastruktúra kiemelt fejlesztésére. Mint olyan területre, mely nem szűkíti komoly mértékben a központi gazdaságirányítás hatáskörét (alkalmas helyen köti le az állam energiáit), nem igazán importigényes és hosszú távon az intenzív fejlődés megalapozója lehet.
- 18 A támogatási paradoxont egyébként számos probléma övezi. Egyfelől az alulról érkező támogatás megszerzéséhez előzetes „zászlóbontás” kell, ehhez pedig (a reform fogalmán belül maradván) a politika meggyőzése arról, hogy deklarálja a gyökeres fordulat igényét. Ám ha ez utóbbi sikerrel jár, valószínűleg az lesz az előfeltétele, hogy a reformközgazdaságtan mondjon le a „zászlóvivő” és a mozgósító szerepéről.

Másfelől felmerül a kérdés: mely „alul” elhelyezkedő társadalmi csoportokat kell mindekellett megnyerni a reform ügyének. A vállalati vezetőket? A nagy-, vagy a közép- és kisvállalatokat? A munkásságot? A nagyüzemet, vagy a kisvállalatok dolgozóit, esetleg a második

- gazdaságban vállalkozókat? Lehet-e őket — tekintettel az érdekek dzsungelére — összehangolt módon egyszerre a reform mellé állítani? Ha ez elvileg sikerrel járhatna is, milyen érdek-közvetítő intézmények lennének a megszerzett támogatás érvényesítői? Vajon ezek az intézmények integrálhatók-e a fennálló politikai rendszerbe?
- 19 Lásd például Kozma F. legutóbbi írásait [116, 118, 119, 120].
- 20 Lásd Bácskai és Várhegyi tanulmányát [27].
- 21 Ez az úgynevezett menedzseri és önigazgatási jellegű vállalatípusok, illetve ezek kombinációinak Tardos által is javasolt kiépítését jelentené, ami egyben számos munkaadó- és tőkepiaci fók kioldását is maga után vonná (lásd például a vagyonértékelő tőkepiac — értsd tőzsde — megteremtéséről a szerzők által leírtakat). E radikális indítványok mellett a vitacikk a jegybank és a kormányzat feladatainak elhatárolását, az önálló vállalkozás jogának a versenyszektorban történő elismerését, a hitelmonopólium feloldását, a külkereskedelmi jog általánosságátételét stb. is előíranyozza.
- 22 Haős itt voltaképpen a politikai szféra általunk vizsgált csoportjának „együttes” véleményét képviseli. Lásd: [50, 51, 52, 53, 54, 55, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 96, 97, 98, 99, 100, 104, 105, 106, 130, 135, 136, 137, 138, 139, 161, 162, 163].
- 23 „A központi irányítás hatékonyságának javulnia kell a gazdaságpolitikai célok alakításában és formálásában, illetőleg az e célok megvalósítására szolgáló irányító eszközök tudatos, jobban koordinált alakításában” — írja mindössze Haős, majd a központi tervezés (illetve a Tervhivatal) érdemibb szerepvállalásáért áll ki a szocietikus feladatok elvégzésében. Amennyiben mindez a közvetlen ágazati irányítás kritikájaként értékelendő, úgy csupán sovány támogatást jelent az állami gazdaságvezetés minőségi megváltoztatását ajánlók számára. Őket ugyanis nem nyugtathatja meg, ha az operatív beavatkozások ezentúl nem annyira az ágazati, mint inkább a funkcionális szervektől erednek majd.
- 24 Az alábbi feltevések, a szakirodalmi elemzések mellett, saját — meglehetősen töredékes — történeti-összehasonlító vizsgálataimon alapulnak, kiegészítve a két utolsó magyar „reformhullám” személyes élményekkel is átszőtt tanulmányozásával. Lásd a [112, 113, 114] íráscsat, amelyekben a jogszólár reformpolitika egy furcsa defenzív szakaszával, a NEP gazdaságpolitikai ciklusaival, illetve a hetvenes évek magyar gazdaságában egy ágazati minisztérium és vállalkozók közötti alkufolyamatokkal foglalkozom.
- 25 A fentiek magától értetődően feltételezik valamilyen közös nyelv meglétét, a partnerek meg egyezési hajlandóságát, szakértelmét, kifejezett éntudatát, a tárgyalások bejártott voltát stb., tehát itt sem tagadhatjuk magyarázatkísérletünk aktuális hazai fogantatását, még ha a modell csupán a reformfolyamat bizonyos szakaszaira jellemző is. Érdekes viszont, hogy ezen alkufolyamathoz némely szempontból hasonló történeteket mutat be Katsenelinboigen [241], a szovjet közgazdaságtudomány sorsát vizsgálva.
- 26 Lényegében a szocialista országokkal fennálló kapcsolatok és a reform kérdésköre az egyetlen, ahol a kétkedésnek még a leghalványabb árnyalatai is hiányoznak az eszmecsereből. A HVG reformvitája itt valóban nem képviseli megfelelően a jelenlegi reformoffenzívát (lásd Bauer [34]).
- 27 Átmenetileg „bizonyos területeken fel kell adni eddigi vívmányokat, vagy át kell értékelni bizonyos prioritásokat” — mondja a politika. A reformközgazdaságtan azonban tarthat attól, hogy néhány — nem is biztos, hogy legfontosabb — prioritás átértékelésében való közreműködése (a politika tudományos felhatalmazása) folytán bűnbakká válik. Pontosan azok szemérmek, akiknek alulról jövő támogatásában bízik, miközben maga a reform — belső korlátai miatt — esetleg nem lesz képes pótolni az elveszett értékeket újakkal.
- 28 A fenti intelmek, ha burkolt formában is, az utóbbi egy-két évben folyamatosan érkeznek a radikálisnak tartott reformközgazdászok címére, előfordul, hogy a nyilvánosság előtt. A feladók legtöbbször a funkcionális irányítószervek vezetői. Lásd: [50, 51, 52, 53, 54, 55, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 96, 97, 98, 99, 100, 104, 130, 135, 136, 137, 138, 139, 161, 162, 163].

IRODALOM

A HVG-vita (1982. X. 2.—XII. 11.)

- 1 Tardos Márton: Mit tegyünk eredményeink védelmében? (X. 2.)
- 2 Hoch Róbert: Eredményeink védelme vagy továbbépítése? (X. 9.)
- 3 Antal László: El kell mozdulni a holtpontról! (X. 16.)
- 4 Lukács Ottó: Gyors és jelentős fordulatra van szükség. (X. 16.)

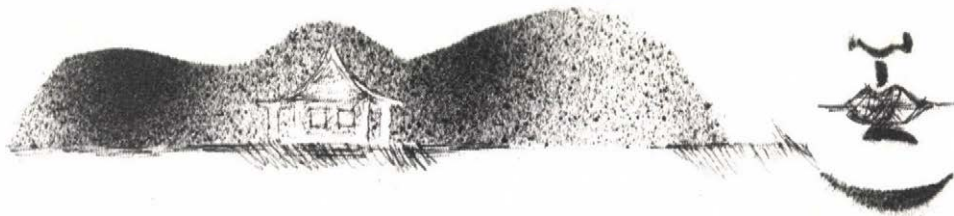
- 5 Veress József: Mit tehetünk az újabb eredmények érdekében. (X. 23.)
- 6 Pirityi Ottó: Csak előre melekülhetünk. (X. 23.)
- 7 Bácskai Tamás—Várhegyi Éva: A mellény sok gombját kell kigombolni. (X. 30.)
- 8 Nyikos László: A piacgazdaság lehetőségei és határai. (X. 30.)
- 9 Merre mozduljunk el a holtpontról? (XI. 6.)
- a) Hajnal Sándor: Gazdaság-mozgósítás; b) Gehl Gusztáv: Tanácsos gondolat; c) Fazekas A. Pál:

- Az információ társadalmasítása; d) Osman Péter: Szűrfeltételek.
- 10 Helyzetfeltárást és őszinte tájékoztatást! (XI. 13.) a) Cservék Emil: A műszaki fejlesztés a döntő; b) Juhász Pál: Kötelező kényszerképzetek; c) Soós K. Attila: Hozzájárulási felelősségi idézetekből; d) Szávai István: Jövedelemfeszültségek.
 - 11 A nyílt gazdaság — létszükséglet (XI. 20.) a) Varga Balázs: A kása forrón fogyasztandó; b) Lukács Béla: Előnyösebb versenyfeltételeket; c) Erdős Tibor: Külső versenyképesség.
 - 12 Társadalmi önvizsgálata is szükség volna (XI. 27.) a) Hankiss Elemér: Kinek az érdeke? b) Sárdy László: Alakítsuk át az adórendszert! c) Székely Gábor: Az információ társadalmá? d) Fazekas László: Kényszerek és módszerek.
 - 13 A magyar társadalom — felnőtt társadalom (XII. 4.) a) Bokros Lajos—Lengyel László—Polgár Miklós—Surányi György: Érdekek és ellentétek; b) Iványi György: Tulajdonosi jogok.
 - 14 Hódó János: Ne feledkezzünk meg a gazdaság-politikáról! (XII. 11.)
 - 15 Vitázáró helyett (XII. 11.)
- A tárgy reformvita néhány fontosabb írása*
- 16 Aczél György: Politika és közgazdaság. Gazdaság, 1980/2.
 - 17 Andics Jenő: A politika és a gazdaság közötti kölcsönhatások a nyolcvanas évek elején. Valóság, 1983/7.
 - 18 Antal László: Fejlődés — kiterővel. A magyar gazdasági mechanizmus a hetvenes években. Gazdaság, 1980/2.
 - 19 Uő: Reformkoncepciók. Figyelő, 1981/42.
 - 20 Uő: Gondolatok gazdasági mechanizmusunk reformjáról. Medvetánc, 1982/1.
 - 21 Uő: Gondolatok a gazdasági mechanizmus továbbfejlesztéséről. Gazdaság, 1982/3.
 - 22 Uő: Okulva a tapasztalatokból... Figyelő, 1982/15.
 - 23 Uő: A pénzügyi tervezés és a szabályozás konfliktusa. Gazdaság, 1983/2.
 - 24 Uő: Viták és álviták. Figyelő, 1983. jún. 23.
 - 25 B. Nagy András: A politikai gazdaságtan „trükkjei”. Mozgó Világ, 1983/11.
 - 26 Bácskai Tamás—Terták Elemér Gy.: Mesterséges érdek-növekedési kényszer. Valóság, 1983/10.
 - 27 Bácskai Tamás—Várhegyi Éva: A magyar gazdaság monetizálása. Gazdaság, 1983/2.
 - 28 Balázs Sándor: Reform és tulajdon. (Gondolatok Bauer Tamás cikkéhez.) Köz. Szemle, 1983/5.
 - 29 Barla-Szabó Ödön: Gazdaságpolitika és gazdasági fejlődés az MDP KV 1953. júniusi ülése után. Parttört. Közl., 1981/2.
 - 30 Bárony Jenő: Liska Tibor koncepciója, a szocialista vállalkozás. Valóság, 1981/12.
 - 31 Bauer Tamás: A vállalatok ellentmondásos helyzete a magyar gazdasági mechanizmusban. Köz. Szemle, 1975/6.
 - 32 Uő: Tervgazdaság, beruházás, ciklusok. KJK, 1981.
 - 33 Uő: Folytatást vagy fordulatot. Figyelő, 1982/24.
 - 34 Uő: A második gazdasági reform és a tulajdonviszonyok. Mozgó Világ, 1982/11.
 - 35 Bauer Tamás: The Hungarian alternative to Soviet-type planning. Journal of Comparative Economics, 1983/3.
 - 36 Bauer Tamás—Szamuely László: Az ipar ágazati irányításának szervezete az európai KGST-országokban. Köz. Szemle, 1979/11.
 - 37 Berend T. Iván: Mai gazdaságpolitikánk történelmi összefüggésben. Köz. Szemle, 1977/7—8.
 - 38 Uő: Tíz év után — mérleg helyett. Valóság, 1978/7.
 - 39 Uő: Gazdaság- és társadalompolitikai vitáink történetéhez. Magyar Tudomány, 1982/8—9.
 - 40 Uő: Gazdasági útkeresés 1950—1965: A szocialista gazdaság magyarországi modelljének történetéhez. Magvető, 1983.
 - 41 Bognár József: Strukturális váltásunk társadalmi-gazdasági összetevői és ellentmondásai. Köz. Szemle, 1980/7—8.
 - 42 Uő: Negyedszázados gazdasági fejlődésünk eredményei a világgazdasági korszakváltás idején. Pénzügyi Szemle, 1982/8—9.
 - 43 Uő: A gazdasági reform szerepe a szocialista társadalom fejlődésében. Társ. Szemle, 1983/2.
 - 44 Bródy András: Ösztönzés és elidegenítés. Valóság, 1982/10.
 - 45 Uő: A gazdasági mechanizmus bírálatának három hulláma. Köz. Szemle, 1983/7—8.
 - 46 Uő: A gazdasági mechanizmusok bírálatáról. HVG, 1983/20.
 - 47 Csaba László: Irányzatok az NDK gazdasági mechanizmusának fejlődésében. Külgazdaság, 1981/1. Uő: A gazdasági mechanizmus fejlődési tendenciái Csehszlovákiában. Gazdaság és Jogtudomány, 1981/3—4. Uő: Közös és eltérő vonások az NDK, Csehszlovákia és Magyarország gazdasági reformjaiban. Bankszemle, 1982/10.
 - 48 Csanádiné Demeter Mária: A vállalatnagyság, a fejlődésmozgás és a preferenciák néhány összefüggése. Pénzügyi Szemle, 1979/2.
 - 49 Csikos-Nagy Béla: Tízéves a magyar gazdasági reform. Köz. Szemle, 1978/1.
 - 50 Uő: Pályakeresők (interjú). HVG, 1982. máj. 8.
 - 51 Uő: A magyar gazdaság növekedési problémái. Köz. Szemle, 1982/7—8.
 - 52 Uő: Gazdaságunk tiz „kényes” kérdése. Valóság, 1983/2.
 - 53 Uő: A magyar gazdaság párt- és állami irányításának hatékonysága. Társ. Szemle, 1983/2.
 - 54 Uő: Tanulások és következtetések. Figyelő, 1983/26.
 - 55 Uő: Likviditási gondok és gazdasági konszolidáció. Gazdaság, 1983/2.
 - 56 Csillag István: Az új „vállalati” szervezet alapvonásai. Valóság, 1983/7.
 - 57 Deák Andrea: Vállalati beruházási döntések és a gazdaságössesség. Gazdaság, 1978/1.
 - 58 Dévai Katalin: A nagyvállalatok helyzete. Társadalmi Szemle, 1983/4.
 - 59 Erdős Tibor: Gazdasági növekedésünk üteme és az új növekedési pálya. Köz. Szemle, 1982/11.
 - 60 Faluvégi Lajos: A VI. ötéves tervet formáló szándékok, viták és tapasztalatok. Gazdaság, 1981/1.
 - 61 Uő: A tervezés a szocialista demokrácia mérlegén (interjú). Népszava, 1981. dec. 24.
 - 62 Uő: Növekedés és egyensúly a magyar népgazdaságban. Köz. Szemle, 1982/2.
 - 63 Uő: Napjaink és a távlatok (interjú). Népszabadság, 1982. nov. 20.
 - 64 Uő: Zárzó a népgazdasági tervezés fejlesztéséről szóló tanácskozáson. Pénzügyi Szemle, 1982/12.
 - 65 Uő: A tervezés mai értéke. Kossuth, 1983.
 - 66 Uő: A kibontakozás útjai az 1983—1985 közötti időszakban. Köz. Szemle, 1983/7—8.
 - 67 Földes István: Tovább a reform útján. Népszabadság, 1983. jan. 29.
 - 68 Friss István: Tíz év gazdasági reform. Valóság, 1978/7.
 - 69 Gadó Ottó: Érdek és gazdasági intézményrendszer. Valóság, 1983/10.
 - 70 Gergely István: A szocialista vállalat három típusa. Köz. Szemle, 1973/7—8.
 - 71 Uő: A szabályozórendszer szabályozása. Gazdaság, 1977/2.
 - 72 Uő: Vállalati beruházások és gazdasági egyensúly. Köz. Szemle, 1980/1.
 - 73 Uő: Az új árendszerek és a vállalati árpolitika. Köz. Szemle, 1980/7—8.
 - 74 Havasi Ferenc: Gazdasági fejlődésünk főbb jellemzői. 1982. évi feladataink. Társ. Szemle, 1982/1.
 - 75 Uő: Gazdaságunk az új növekedési pályán. Köz. Szemle, 1982/7—8.
 - 76 Uő: Külgazdasági stratégiánk megvalósításáért. Népszabadság, 1982. okt. 2.
 - 77 Uő: Külgazdasági stratégiánk megvalósításának feladatai. Kossuth, 1982.
 - 78 Uő: Új fejlődési pályán. (Válogatott beszédek és cikkek 1977—1982) Kossuth, 1982.
 - 79 Uő: Eleven politikázás, közös cselekvés. Népszabadság, 1983. szept. 10.
 - 80 Hegedűs András—Márkus Mária: A kisvállalkozó és a szocializmus. Köz. Szemle, 1978/9.
 - 81 Hetényi István: A magyar gazdaság a nyolcvanas években. Köz. Szemle, 1980/11.
 - 82 Uő: A növekedési és egyensúlyi célok együttes megvalósításáért. Pénzügyi Szemle, 1981/2.

- 83 Uő.: Növekedésről, tervezésről, pénzügyi szabályozásról (interjú). Valóság, 1981/6.
- 84 Uő.: A stabil egyensúlyhoz vezető út. Pénzügyi Szemle, 1982/2.
- 85 Uő.: A gazdaság szerkezete és fejlesztése a fejlődés jelenlegi szakaszában. Pénzügyi Szemle, 1982/8-9.
- 86 Uő.: Eredményesebb gazdálkodást. Pénzügyi Szemle, 1983/2.
- 87 Uő.: Új vállalkozási formák, fejlődési irányok. Figyelő, 1983/18.
- 88 Hoch Róbert: Profilgazda? Figyelő, 1976. márc. 17.
- 89 Uő.: Szabályozó-módosítás, mechanizmus-továbbfejlesztés. Gazdaság, 1979/2.
- 90 Uő.: A világpiaci árak és az árcentrum. Kőzg. Szemle, 1980/10.
- 91 Uő.: Gondolatok a vállalkozói szocializmusról. Kritika, 1981/11.
- 92 Uő.: Az útkeresés dilemmái (interjú). Népszabadság, 1982/126.
- 93 Uő.: Gondolatok szocialista értékrendszerről. Társ. Szemle, 1982/11.
- 94 Uő.: Az infrastruktúra fejlesztésének szükségessége. Gazdaság, 1982/4.
- 95 Uő.: Kell-e munkanélküliség? Népszabadság, 1982. dec. 24.
- 96 Hodó János: Gazdaság és gazdaságpolitika. Kossuth, 1980.
- 97 Uő.: Gazdasági fejlődésünk új növekedési pályájának jellemzői. Kőzg. Szemle, 1981/10.
- 98 Uő.: Gazdasági fejlődésünk új növekedési pályájáról. Gazdaság, 1982/2.
- 99 Uő.: Az új növekedési pálya és a népgazdasági tervezés fejlesztésének feladatai. Kőzg. Szemle, 1982/11.
- 100 Uő.: A népgazdasági tervezés és az új növekedési pálya. Kossuth, 1983.
- 101 Huszár József—Mandel Miklós: A beruházási rendszer működésének néhány tapasztalata. Kőzg. Szemle, 1975/12.
- 102 Inzelt Annamária: A vállalati centralizációról. Gazdaság, 1978/2.
- 103 Jánossy Ferenc: Gazdaságunk mai ellentmondásainak eredete és felszámolásuk útja. Kőzg. Szemle, 1971/7-8.
- 104 Juhász Ádám: Teljesítménykényszer! Népszabadság, 1983. márc. 5.
- 105 Uő.: Gazdaságunk teljesítőképességéről. Társ. Szemle, 1983/4.
- 106 Uő.: Versenyképesség és árendszet. Kőzg. Szemle, 1983/7-8.
- 107 Kádár Béla: Külgazdasági kapcsolataink és a gazdasági reform. Gazdaság, 1983/1.
- 108 Katona István: Szélsőségek nélkül. Népszabadság, 1982. dec. 24.
- 109 Kornai János: Hatékonyság és szocialista erkölcs. (A magyar gazdaság néhány dilemmája) Valóság, 1980/5.
- 110 Uő.: Játékszabályok és társadalmi realitások. Észrevételek Liska Tibor vállalkozási koncepciójához. Figyelő, 1982/9.
- 111 Uő.: A magyar gazdasági reform jelenlegi helyzetéről és kilátásairól. Gazdaság, 1982/3.
- 112 Kovács János Mátyás: Öngazdálkodási reform világ-gazdasági megrázkódtatások közepette. (A jugoszláv gazdaságpolitika fordulata) MTA KTI, 1976.
- 113 Uő.: Alku, asszimiláció, alku. (Vállalati magatartás, vállalati környezet). KJK, 1980.
- 114 Uő.: Gazdasági intézmények történelmi(etlen) párhuzamai. (A NEP és a magyar gazdasági reform) Gazdaságpolitika, gazdasági szervezet. MTA KTI Közleményei, 1982.
- 115 Kozma Ferenc: A gazdaságpolitika vállalatselektéről. Társ. Szemle, 1982/12.
- 116 Uő.: Szocialista vállalkozás. Magyar Nemzet, 1982. dec. 24.
- 117 Uő.: A marxizmus és mai gazdasági világunk. Társ. Szemle, 1983/3.
- 118 Uő.: Az állam és a vállalatok viszonya (interjú). Népszabadság, 1983. márc. 15.
- 119 Uő.: A vállalkozó szocialista állam. Gazdaság, 1983/2.
- 120 Kozma Ferenc: Gazdaságirányítási rendszerünk továbbfejlesztése a szocialista építés szolgálatában. Társadalmi Szemle, 1983/11.
- 121 Kozma Géza: Naturális tervezés — vállalati kapcsolatok. Külgazdaság, 1982/6.
- 122 Kőves András: Befelé vagy kifelé fordulás? Külgazdasági Szemle, 1981/7-8.
- 123 Krasznai Zoltán—Obálth Gábor: Alkalmazkodás reformok nélkül? Külgazdaság, 1981/6.
- 124 Kulcsár Kálmán: Gazdasági reform — társadalmi összefüggések. Társ. Szemle, 1983/2.
- 125 Laky Teréz: Vállalatok alku-pozícióban. Gazdaság, 1979/1.
- 126 Uő.: A decentralizálás rejtett mechanizmusa. Valóság, 1980/2.
- 127 Uő.: Érdekvizonyok a vállalati döntésekben. KJK, 1982.
- 128 Lányi Kamilla: Vállalatok, piacok, versenyhelyzet. Külgazdaság, 1979/10.
- 129 Uő.: A vállalkozás problémája gazdaságunkban. Külgazdaság, 1982/1.
- 130 Lázár György: A népgazdasági tervezés elmúlt 35 évi tapasztalatairól és a további feladatainkról. Pénzügyi Szemle, 1982/12.
- 131 Lengyel László: A terv és a piac szerepe a szocializmusban. Kőzg. Szemle, 1970/1.
- 132 Lengyel László—Csillag István: Kisvállalatok és „alapítók”. Pénzügyi Szemle, 1981/1.
- 133 Magyar Bálint: Hipotézisek a második világháborút követő román és bolgár gazdaságfejlődés összehasonlító tanulmányozásához. VKI, 1980.
- 134 Mandel Miklós: A fejlesztési célok meghatározásának érdekeltiségi vonatkozásai. Kőzg. Szemle, 1974/7-8.
- 135 Marjai József: Gazdaságpolitika, gazdasági szabályozás és a vállalati gazdálkodás hatékonysága. Gazdaság, 1979/3.
- 136 Uő.: Nemzeti összefogással, szenvedélyes tenni-akarással. Figyelő, 1981/1.
- 137 Uő.: Fürgébben járjon az ész és a kéz. Figyelő, 1982/28.
- 138 Uő.: A képességek és készségek mozgósításával. Gazdaságpolitikánkról. Vál. beszédek és cikkek. Kossuth, 1983.
- 139 Uő.: Életszínvonalunk záloga a fizetőképesség. Gazdaságpolitikánkról... 1983.
- 140 Milanovics Szvetozár: Az „Álvtáink” kapcsán. Figyelő, 1983. jún. 9.
- 141 Mizsei Kálmán: Reformhelyettesítő gazdasági expanzió és ennek következményei — Lengyelország a 70-es években, Gazdaságpolitika, gazdasági szervezet. MTA KTI Közleményei, 1982.
- 142 Uő.: Nehéz szűles — a lengyel gazdasági reform első éve. Külgazdaság, 1983/4.
- 143 Uő.: A lengyel gazdasági reform előkészületei. Kőzg. Szemle, 1982/1.
- 144 Nagy Tamás: Az eszközök átcsoportosításának célszerű formáiról népgazdaságunkban. Kőzg. Szemle, 1970/6.
- 145 Nyers Rezső: Gazdaság és politika kapcsolata a szocialista építésben. Kőzg. Szemle, 1978/1.
- 146 Uő.: Gazdaságpolitikai megfontolások. Szociológia, 1981/3-4.
- 147 Uő.: Gazdaság és politika kölcsönhatása gazdasági fejlődésünkben. Társ. Szemle, 1981/12.
- 148 Uő.: A növekedés az egyensúly és a hatékonyság függvénye. Figyelő, 1982/20.
- 149 Uő.: Zárszó a XXI. Közgazdász Vándorgyűlésen. Pénzügyi Szemle, 1982/8-9.
- 150 Uő.: Az alapelveket jobban érvényre juttatva folytatni kell a reformfolyamatot. Társ. Szemle, 1983/2.
- 151 Uő.: Felszólalás a XXII. Közgazdász Vándorgyűlésen. Figyelő, 1983. jún. 16.
- 152 Uő.: Politikai fejlődés és gazdasági reform összefüggése Magyarországon. Külgazdaság, 1982/8.
- 153 Nyers Rezső—Tardos Márton: Milyen gazdaságfejlesztési stratégiát válasszunk? Gazdaság, 1979/1.
- 154 Uő.: Vállalatok a gazdasági reform előtt és után. Valóság, 1981/3.
- 155 Nyikos László: Gazdaságirányítás és vállalati magatartás. Kőzg. Szemle, 1982/3.
- 156 Óvári Miklós: A gazdaságpolitikai tájékoztatás feladatairól. Gazdaságpolitikánkról... 1983.
- 157 Uő.: A nyílt politika, az őszinte szó hívei vagyunk, Pártélet, 1983/2.

- 158 Az Országos agitációs, propaganda és művelődés-politikai tanácskozás vitájából. Pártélet, 1983/2.
 - 159 Péteri György: A Magyar Tanácsköztársaság ipar-irányítási rendszere. KJK, 1979.
 - 160 Pozsgay Imre: Felelős történelmi elemzés alapján továbbélni. Társ. Szemle, 1983/2.
 - 161 Pulai Miklós: A gazdaságirányítás fejlesztése. Figyelő, 1981/24.
 - 162 Uő.: A tervezés és a szabályozás összefüggései. Pénzügyi Szemle, 1982/12.
 - 163 Uő.: Szükség van a gazdaságirányítás komplex továbbfejlesztésére. Társadalmi Szemle, 1983/2.
 - 164 Rédei Jenő: Gazdaságirányítási modellek és érdekcsoportok. Közg. Szemle, 1982/6.
 - 165 Réti Tamás: A csehszlovák tervgazdaság kialakulása. (1945—1953) Medvetánc, 1982/2—3.
 - 166 Révész Gábor: Keresetszabályozásunkról. Közg. Szemle, 1978/7—8.
 - 167 Uő.: Iparunk vállalat- és üzemenagyság szerinti szerkezete. Gazdaság, 1978/3.
 - 168 Uő.: Keresetszabályozás és gazdaságirányítási-szabályozási koncepció. Közg. Szemle, 1979/9.
 - 169 Sárközy Tamás: Felelősség a vállalatvezetésért és gazdálkodásért. Társ. Szemle, 1977/3.
 - 170 Uő.: A gazdaságirányítás és a jog. Közg. Szemle, 1980/5.
 - 171 Uő.: A népgazdaság intézményrendszerének távlati fejlesztése, különös tekintettel a központi gazdaságirányítás szervezetre. Közg. Szemle, 1981/1.
 - 172 Uő.: A tulajdonosi szervezet kérdése. Gazdaság, 1982/3.
 - 173 Uő.: A szocialista vállalkozás tulajdonelméleti kérdéseiről. Társ. Szemle, 1983/1.
 - 174 Uő.: Gátolják-e a jog a gazdasági reform továbbfejlesztését? Társadalomkutatás, 1983/2.
 - 175 Uő.: Az állam gazdasági működését korszerűsíteni kell. Társ. Szemle, 1983/2.
 - 176 Uő.: Érdekképviseleti rendszerünk differenciálódása és kiszélesítése jóval túllép a gazdaság körén (interjú). HVG, 1983/39.
 - 177 Uő.: Szervezeti rendszeri adalékok az állam gazdasági szerepének újraértékeléséhez. Valóság, 1983/10.
 - 178 Sipos Aladár: Közgazdaságtudomány és gyakorlat (interjú). Népszabadság, 1982. dec. 14.
 - 179 Simán Miklós: Vita — álvilág. Figyelő, 1983. jún. 16.
 - 180 Sinkovics Alfréd: Szocialista vállalatipológia, gazdaságirányítás. Közg. Szemle, 1981/2.
 - 181 Soós K. Attila: A beruházások ingadozásának okai a magyar gazdaságban. Közg. Szemle, 1975/1.
 - 182 Uő.: Gazdasági reformok bevezetése és részleges visszavonása: a jugoszláv példa. Medvetánc, 1981/2—3.
 - 183 Uő.: Gazdasági reformok és rövid távú makro-ökonomiai szabályozás. MTA KTI 1983.
 - 184 Schweitzer Iván: A vállalati szervezet és a gazdasági mechanizmus néhány összefüggése. Közg. Szemle, 1981/7—8.
 - 185 Szalai Erzsébet: Kiemelt vállalat — beruházás — érdek. Akad. Kiadó, 1980.
 - 186 Uő.: A reformfolyamat új szakasza és a nagyvállalatok. Valóság, 1982/5.
 - 187 Szamuelyi László: Vita a gazdaságirányítási rendszeréről a Szovjetunióban. (Előszó) KJK, 1965.
 - 188 Uő.: Az első szocialista gazdasági mechanizmusok. Elvek és elméletek. KJK, 1971.
 - 189 Uő.: A mechanizmusvita első hulláma Magyarországon. (1954—1957) Valóság, 1982/7.
 - 190 Szegő Andrea: Termelési viszonyok, gazdasági intézmények és a költségvetési korlát jellege. Szociológia, 1982/1.
 - 191 Uő.: Érdek és gazdasági intézményrendszer. Valóság, 1983/6.
 - 192 Tardos Márton: A gazdasági verseny problémái hazánkban. Közg. Szemle, 1972/7—8.
 - 193 Uő.: Világ gazdasági változások és a magyar gazdaság. Gazdaság, 1975/4.
 - 194 Uő.: Vállalati önállóság és központi irányítás. Közg. Szemle, 1975/7—8.
 - 195 Uő.: A vállalatok helyzete gazdálkodásunkban. Vezetéstud. 1977/5.
 - 196 Uő. (szerk. és előszó): Vállalati magatartás, vállalati környezet. KJK, 1980.
 - 197 Tardos Márton: Az állam és a vállalatok közötti gazdasági kapcsolatok Magyarországon. Gondolatok a pénz szerepéről. Gazdaság, 1981/1.
 - 198 Uő.: Külgazdasági alternatívák. Külgazdaság, 1981/12.
 - 199 Uő.: Program a gazdaságirányítás és a szervezeti rendszer fejlesztésére. Közg. Szemle, 1982/6.
 - 200 Uő.: A kisvállalkozás Magyarországon Külgazdaság, 1983/1.
 - 201 Uő.: Reform: itt és most? (interjú) Mozgó Világ, 1983/2.
 - 202 Timár János: A teljes foglalkoztatás problémái. Gazdaság, 1983/2.
 - 203 Varga György: Vállalati nagyság és rugalmas alkalmazkodás. Gazdaság, 1977/2.
 - 204 Uő.: Árnymechanizmusok (a gazdaságirányításban). Figyelő, 1979. dec. 5.
 - 205 Uő.: Átvitáink. Figyelő, 1983. máj. 12.
 - 206 Vélemények, viták a magyar gazdaságirányításról. (1, 2) Budapest, 1983.
 - 207 Veress József: A gazdaságirányítás és a vállalat-típusok néhány összefüggéséről. Közg. Szemle, 1983/3.
 - 208 Zala Júlia: Gazdaságirányítási rendszerünk konzisztens továbbfejlesztésének egy lehetséges útja. Közg. Szemle, 1982/7—8.
- Néhány mű a komparatív szocialista gazdasági rendszerek és az alkalmi iródműből (különös tekintettel a reformokra)
- 209 M. Bornstein (ed): Comparative economic systems. Models and cases. Homewood, Ill. 1969.
 - 210 Uő. (ed): Plan and market. Economic reform in East-Europe. Yale University Press, 1978.
 - 211 Uő. (ed): Economic planning, East and West. Cambridge Mass. 1975.
 - 212 A. Brown—E. Neuberger—M. Palmatier: Perspectives in economics: Economists look at their fields of study. New York, 1971.
 - 213 W. Brus: Socialist Ownership and political systems. London, 1975.
 - 214 Uő.: The economics and politics of socialism. London, 1978.
 - 215 Uő.: Is market socialism possible or necessary? Critique, 14, 1981.
 - 216 A. Coddington: Theories of the bargaining process. London, 1976.
 - 217 L. Dellin—H. Gross (eds): Reforms in the Soviet and East European Economies. Lexington, Mass. 1972.
 - 218 M. Dobb: The revival of theoretical discussion among soviet economists. (The Soviet economy: a collection of western views. Ed. H. Shaffer, New York, 1963.)
 - 219 East European economic assessment, part 1., country-studies, 1980. (A compendium of papers submitted to the J. E. C., Congress of the US, 1981.)
 - 220 East European economies post-Helsinki (A compendium of papers... 1977)
 - 221 A. Eckstein (ed): Comparison of economic systems: theoretical and methodological approaches. Berkeley, 1971.
 - 222 M. Ellman: Planning problems in the USSR. The contribution of mathematical economics to their solution (1960—1971). Cambridge, 1978.
 - 223 Uő.: Socialist planning. Cambridge, 1979.
 - 224 Z. Fallenbüchl (ed): Economic development in the Soviet Union and Eastern Europe. Praeger, 1975.
 - 225 G. Feiwel: The Soviet quest for economic efficiency: issues, controversies and reforms. New York, 1972.
 - 226 Uő.: Growth and reforms in centrally planned economies. The lessons of the Bulgarian experience. Praeger, 1977.
 - 227 U. Gärtner—J. Kosta (herausg.): Wirtschaft und Gesellschaft. Kritik und Alternativen. Berlin, 1979.
 - 228 M. Goldman: Economic controversy in the Soviet Union. Foreign Affairs, 1963. ápr.
 - 229 D. Granick: Enterprise guidance in Eastern Europe. A comparison of four socialist economies. Princeton, 1975.
 - 230 G. Grossman (ed): Essays in socialism and planning in honor of Carl Landauer. Englewood Cliffs, 1970.

- 231 J. Harsanyi: Rational behavior and bargaining equilibrium in games and social situations. Cambridge, 1977.
- 232 Uő.: Essays on ethics, social behavior and scientific explanation. Dordrecht, 1980.
- 233 K. Hensel: Einführung in die Theorie der Zentralverwaltungsverwaltungswirtschaft. Eine vergleichende Untersuchung. Stuttgart, 1979.
- 234 E. A. Hewett: Hungary: The third wave of reforms. Introduction, Journal of Comparative Economics, 1983/3.
- 235 L. Johansen: Lectures on macroeconomic planning, part 1., North-Holland, 1977.
- 236 Uő.: The bargaining society and the inefficiency of bargaining. Kyklos 1979/3 (magyarul: Az alkudozó társadalom és az alku eredménytelensége. Gazdaság, 1981/4.)
- 237 C. Johnson (ed): Change in communist systems. Stanford, 1970.
- 238 M. Kaser—H. Höhmann—K. Thalheim: The new economic systems of East Europe. Berkeley, 1975.
- 239 M. Kaser—R. Portes (eds): Planning and market relations. London, 1970.
- 240 M. Kaser—J. Zieliński: Planning in East-Europe. London, 1970.
- 241 A. Katsenelinboigen: Soviet economic thought and political power in the USSR. New York, 1980.
- 242 A. Katz: The politics of economic reform in the Soviet Union. Praeger, 1972.
- 243 M. Lavigne: Les économies socialistes soviétiques et européennes. Paris, 1979.
- 244 Uő. (ed): Économie politique de la planification en système socialiste. Paris, 1978.
- 245 H. Leipold: Wirtschafts- und Gesellschaftssysteme in Vergleich. Stuttgart, 1980.
- 246 Uő. (ed): Sozialistische Marktwirtschaften. Konzeptionen und Lenkungsprobleme. München, 1975.
- 247 M. Lewin: Political undercurrents in Soviet economic debates. From Bukharin to the modern reformers. Princeton, 1974.
- 248 W. Linder: Libermanismus ist nicht Liberalismus. Siegen, Westf. 1967.
- 249 G. Markus: Planning the crisis: some remarks on the economic system of Soviet-type societies. Praxis International, 1981/3.
- 250 C. Mesa Lago—C. Beck (eds): Comparative socialist systems. Essays on politics and economics. Pittsburgh, 1975.
- 251 J. Montias: A framework for theoretical analysis of economic reforms in Soviet-type economies. New Haven, 1973.
- 252 E. Neuberger: Libermanism, computopia and visible hand: the question of informational efficiency. Amer. Econ. Review, 1966. máj.
- 253 E. Neuberger—W. Duffy: Comparative economic systems: a decision-making approach. Boston—London, 1976.
- 254 A. Nove: The Liberman proposals. Survey, 1963. ápr.
- 255 Uő.: Economic reforms in the USSR and Hungary, a study in contrasts (J. Chapman — Shun Msi-chou [eds.]): The economics of the communist world. 1970)
- 256 Uő.: The Soviet economic system. London, 1977.
- 257 Uő.: Political economy and soviet socialism, London, 1979.
- 258 Uő.: The economics of feasible socialism. London, 1983.
- 259 A. Nove—H. Höhmann—G. Seidenstecher: The East-European Economies in the 1970s. London, 1982.
- 260 J. Pen: The wage rate under collective bargaining. Harvard, 1959.
- 261 M. Rakovsky: Towards an East-European marxism. London, 1978.
- 262 X. Richet: La Hongrie entre deux réformes économiques. Le Monde Diplomatique, 1983. jún.
- 263 R. Selucky: Economic reforms in Eastern Europe: political background and economic significance. New York, 1972.
- 264 O. Sik: Der dritte Weg. Die marxistische-leninistische Theorie und die moderne Industriegesellschaft. Hamburg, 1972.
- 265 F. and L. Silnitsky—K. Reyman: Communism and Eastern Europe. New York, 1979.
- 266 N. Spulber: Socialist management and planning. Topics in comparative socialist economics, Indiana Univ. Press, 1971.
- 267 J. Thornton (ed): Economic analysis of the Soviet-type system. Cambridge, 1976.
- 268 A. Zauberger: Liberman's rules of the game for Soviet industry. Slavic Review, 1963. dec.
- 269 J. Zieliński: Economics and politics of economic reforms in Eastern-Europe. Economics of Planning, 1969/3.
- 270 Uő.: Comparative analysis of economic reforms in Eastern Europe. Grado Seminar, TJC—CESSES, 1970.
- 271 J. Wilczynski: Socialist economic development and reforms. Macmillan, 1972.
- 272 Uő.: The economics of socialism. Principles governing the operation of the centrally planned economies in the USSR and Eastern Europe under the new system. London, 1978.
- 273 O. Young (ed): Bargaining. Formal theories of negotiation. Urbana, 1975.

Először a Budapesti

Magyarországon

ALBERT GÁBOR

A vajda

A „FIATAL” EÖTVÖS KÁROLY

A felejtésre ítélt könyvek utolsó mentőöve, a véletlen adta kezembe Eötvös Károly könyvét. Nem *A nagy pert* vagy az *Utazás a Balaton körül* esszé- és memoármozaik-jait, tehát nem az obligát slágereket, hanem a különös című *Gróf Károlyi Gábor följegyzéseinek* két kötetét.

Hogy mit vártam, utólag nehéz volna megmondani. De hogy semmiféle felfedezési becsvágy nem munkált bennem, s még kevésbé sarkallt a „mindent elolvasni” jellegzetesen irodalomtörténeti lelkiismeret-furdalása, az bizonyos. Hogy végül is saját magamat olvastam volna bele? Meglehet, hisz minden „könyvben” — legyen az papírra nyomtatott vagy maga a sorsokban megfogalmazódó élet — saját magunkat szeretjük viszontlátni, a bennünk kavargó kérdésekre várjuk és keressük a választ. Én sem lehettem ezzel másképp, mindenesetre a könyv néhány fejezetének elolvasása után azt az örömteli fölfedezést tettem, hogy nem az ismert, a klasszikus Eötvös Károllyal esett találkozásom, hanem egy jellegzetesen kezdő íróval, akinek a kezében meg-megremeg a toll, és ami ennél is leleplezőbb, időnként elbizonytalanodik, maga sem tudja felmérni, mibe vágott bele, s fogalma sincs arról, hogy a második kötet végére vagy, ne adj isten, a beharangozott — és soha meg nem írt — negyedik kötetben hova akar és fog eljutni.

Nincs érdekesebb, mint egy félig sikerült könyv nagyítója alatt figyelni azt a folyamatot, ahogy egy jelentős író magára eszmél. Mintha saját magunk elveszett vagy meg sem írt önéletrajzának fejezeteit lapozgatnánk. Szégyenkezésre nincs okunk, mert ez az író igen jól forgatja azt a bizonyos tollat, élettapasztalatnak sincs híján — s mégis kezdő. Az *írás* ugyanis korántsem a tollforgatás mestersége, nem egyszerűen „stílus”, hanem a látásmód eredetisége.

A „kezdő” Eötvös könyvét a kész stílus és a formát kereső látásmód birkózása teszi izgalmassá. Ahogy a fogást keresik egymáson. Mikor beáll az egyensúly — akkor születnek Eötvös Károly remekei —, a látszólagos nyugalomban is érezni lehet a kettősség dinamikáját. Ezzel azonban „formai élvezetünk” be is fejeződött: amint az egyensúly megvalósul, jelenlétét vagy létezését evidenciának érezzük, s a továbbiakban észre sem vesszük. A veszteséért azonban kárpótlást nyújtanak a „tartalmi élvezetek”.

Az irodalomban, tágabb értelemben egy kor vagy nemzedék szellemi életében csak az van jelen — legyen az eszme, példakép, történelmi esemény vagy műalkotás —, amelyről beszélnek, amelynek létét számon tartják, jelentését és jelentőségét a maguk számára újra meg újra megfogalmazzák. Egyébként lehet az bármilyen értékes, fennkölt vagy súlyos gondolat, menthetetlenül elsüllyed az emberi feledékenység alvilági homályában. Csak az a miénk, csak az a gondolat él és hat, amelyet közel engedünk magunkhoz, amelynek megengedjük, hogy megízlelje érdeklődésünk áldozati vérét.

Ennek az „áldozatnak” nem egyetlen, talán nem is legfontosabb terrénuma a szépirodalom, de a feladat elől mégsem ajánlatos szándékosan kitérnie. Minthogy erre nem is igen van lehetősége. Ha ugyanis egy jellegzetes mai sorsot, jelenséget vagy történetet kiemelek a valóság nagy hálózataiból, akkor az egész rendszer mozgásba jön. Horizontálisan éppúgy (azaz a jelenben meglévő kapcsolatain révén), mint vertikálisan (tehát egész múltja és annak horizontális kapcsolatain). Azt ugyan megtehetem, hogy erről a mozgásról nem veszek tudomást, de akkor tudatosan megcsontítom művetem. Ha viszont minderről be akarok számolni, akkor kénytelen vagyok egyre nyitottabbá tenni a műalkotást, és hagynom kell, hogy a múlt beszívárogjon a jelen réseibe.